บทที่ ๒
จิต เจตสิก รูป และนิพพาน ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี

การวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์กระบวนการทำงานของจิตในอัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์ ” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องต่างๆ และข้อนำเสนอเพื่อแสดงถึงความชัดเจนในประเด็นของการวิจัย และนำไปสู่การวิจัยตามลำดับ ดังนี้

๒.๑ โครงสร้างของคัมภีร์อัฏฐสาลินี
๒.๒ ความหมายของจิต
๒.๓ ประเภทของจิต
  ๒.๓.๑ โสภณจิต ๙๑ ดวง
  ๒.๓.๒ อโสภณจิต ๓๐ ดวง
๒.๔ ความหมายของเจตสิก
๒.๕ ประเภทและการจัดกลุ่มเจตสิก
๒.๖ ความหมายของรูป
๒.๗ ประเภทของรูป
๒.๘ ความหมายของนิพพาน
๒.๙ ประเภทของนิพพาน

๒.๑ โครงสร้างของคัมภีร์อัฏฐสาลินี

พระพุทธองค์ได้ทรงเทศนาพระอภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณีไว้ถึง ๔ กัณฑ์[๑] แล้วก็ตาม ปรมัตถธรรม[๒] ในพระอภิธรรมปิฎกยังคงเป็นสิ่งที่ยากสำหรับปุถุชนคนธรรมดา ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ ดังเช่น พระพุทธโฆสาจารย์ท่านได้อธิบายขยายความเทศนาทั้ง ๔ กัณฑ์ของพระพุทธองค์ลงไว้ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี ให้พิสดารยิ่งขึ้นด้วยการเทศนาโดยโวหาร หรือบุคคลาธิษฐานยกตัวอย่างบุคคลขึ้นแสดงโดยนำมาจากพระวินัยปิฎกบ้าง พระสุตตันตปิฎกบ้าง ตลอดจนคัมภีร์ต่างๆที่เกี่ยวข้องซึ่งพระพุทธโฆสาจารย์ ท่านได้อธิบายความหมายของเทศนาทั้ง ๔ กัณฑ์ ดังนี้ คือ

---

[๑] พระมหาไพโรจน์ ฌาณกุสโล และจำรูญ ธรรมดา. **ประตูสู่พระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์**, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๖.

[๒] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒๒.

แผนภูมิที่ ๒-๑

แสดง โครงสร้างคัมภีร์อัฏฐสาลินี

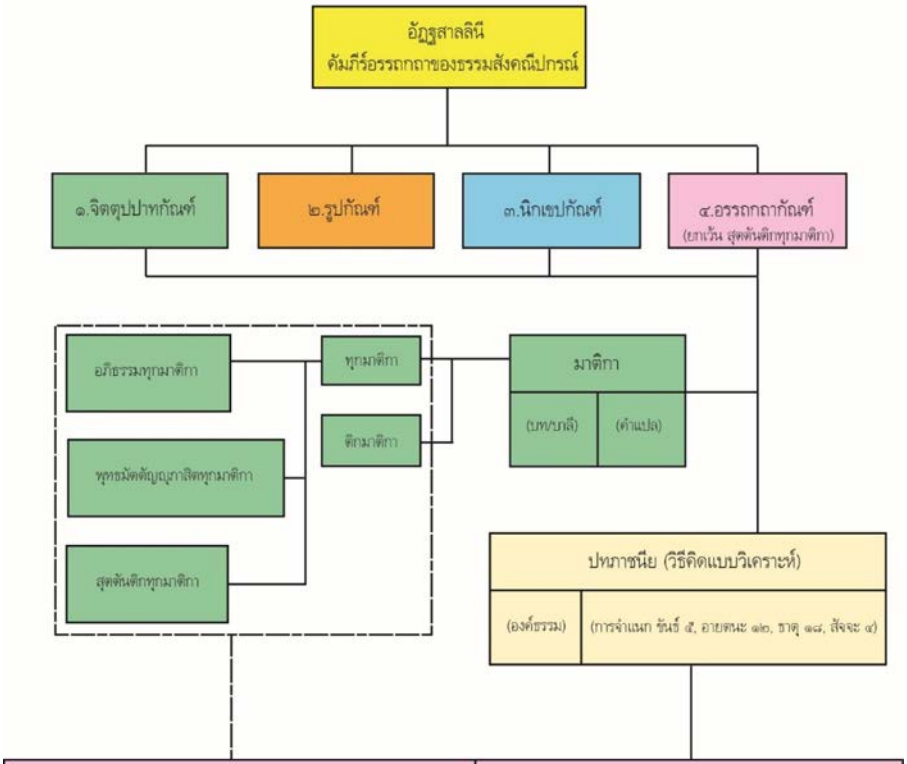

มาติกา (ติกมาติกา / ทุกมาติกา)		ปหานชนีย						
บท/บาลี	แปล	องค์ธรรม	ขันธ์	อายตนะ	ธาตุ	สัจจะ	*สัจจวิมุต มัค	ผล
ปฐมบท กุสลา ธมฺมา	ธรรมทั้งหลายที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวิต เป็นแต่สภาวะ ซึ่งมีลักษณะไม่มีโทษ ให้ผลเป็นความสุข มีอยู่	กุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘	๔	๒	๒	๒	๒๙	–
ทุติยบท ...	...	...	...	...	...	...	...	...
ตติยบท ...	...	...	...	...	...	...	...	...

๑) จิตตุปปาทกัณฑ์ เป็นกัณฑ์ที่แสดงการจำแนกติกมาติกาและทุกมาติกา โดยปรมัตถ-ธรรมทั้ง ๔ ซึ่งมีจิต และเจตสิกเป็นประธานโดยพิสดาร

๒) รูปกัณฑ์ เป็นกัณฑ์ที่แสดงการจำแนกรูป โดยเอกนัยจนถึง เอกาทสกนัยโดยพิสดาร

๓) นิกเขปกัณฑ์ เป็นกัณฑ์ที่จำแนกติกมาติกาและทุกมาติกา โดยปรมัตถธรรมทั้ง ๔ อย่างกลางๆ คือ ไม่ย่อและพิสดารจนเกินไป

๔) อรรถกถากัณฑ์ เป็นกัณฑ์ที่นำเนื้อความของปิฎกทั้ง ๓ ซึ่งเป็นพุทธวจนะ แล้วจำแนกโดยติกมาติกาและทุกมาติกาอย่างย่อ หรือเป็นกัณฑ์ที่แสดงเพื่อเก็บองค์ธรรมของติกะและทุกะทั้งหมด ยกเว้นสุตตันติกทุกะ (แผนภูมิ ๒-๑ แสดง โครงสร้างคัมภีร์อัฏฐสาลินี)

จากแผนภูมิที่ ๒-๑ แสดง โครงสร้างคัมภีร์อัฏฐสาลินี สามารถอธิบายความได้ดังนี้ คือ

ในเบื้องต้นทรงแสดงจิตตุปปาทกัณฑ์โดยยึดกุสลติกมาติกาเป็นหลักเรียงตามลำดับ ดังนี้

๑. กุสลาธมฺมา ได้แก่ กุศลจิตและเจตสิกที่สัมปยุต (ประกอบ)

๒. อกุสลาธมฺมา ได้แก่ อกุศลจิตและเจตสิกที่สัมปยุต

๓. อพฺยากตาธมฺมา ได้แก่ วิปากจิต กิริยาจิต เจตสิกรูปและนิพพาน เป็นการรวมปรมัตถธรรมทั้งหมดที่เหลือจากข้อ ๑, ๒

ต่อจากนั้นทรงจำแนกกุศลธรรมโดยยึดภูมิเป็นหลักในการแบ่งเรียกแนวการแบ่งนี้ว่าภูมิเภทนัยโดยจัดลำดับ ดังต่อไปนี้

๑. กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดในกามภูมิ เรียกว่า กามาวจรกุศล

๒. กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดในรูปภูมิ เรียกว่า รูปาวจรกุศล

๓. กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดในอรูปภูมิ เรียกว่า อรูปาวจรกุศล

๔. กุศลธรรมที่นำไปเกิดในภูมิ ๓ เรียกว่า เตภูมิกกุศล

๕. กุศลธรรมที่เป็นปัจจัยให้ออกจากภูมิทั้ง ๓ เรียกว่า โลกุตตรกุศล

ในรูปกัณฑ์ทรงแสดงรูป โดยละเอียด ซึ่งรูปก็จัดเข้าในอัพยากตธรรม (ส่วนพระนิพพานนั้นเป็นธรรมที่ไม่มีประเภท จึงมิทรงแสดงรวมไว้ในรูปกัณฑ์) โดยทรงจำแนกรูปเป็น ๑๑ นัยอันมีเอกกนัยรูปมีอย่างเดียวทุกนัยรูปมี ๒ อย่าง ฯลฯ เอกาทสกนัยรูปมี ๑๑ อย่าง

แม้ว่ารูปจะมีหลายนัยก็ตามแต่เมื่อรวมเฉพาะรูป ซึ่งมีสภาพเดียวกันมาสงเคราะห์เข้าเป็นกลุ่มเป็นประเภทแล้วก็จะได้เพียง ๒๗ ประเภท (อภิธัมมัตถวิภาวินีได้นำรูปคือหทัยวัตถุ นับรวมไว้ด้วยเพราะว่าดวงหทัยเป็นที่อาศัยแห่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ ดูแผนภาพ ปรมัตถธรรม ๔ ในภาคผนวก ก)

ในนิกเขปกัณฑ์นี้เป็นกัณฑ์ที่แสดงติกะและทุกะที่เหลือจากจิตตุปปาทกัณฑ์และรูปกัณฑ์ (รวมทั้งแสดงติกะที่แสดงไปแล้วในจิตตุปปาทกัณฑ์และรูปกัณฑ์ด้วย) ส่วนมากแล้วธรรมในกัณฑ์นี้ต่างก็ตั้งอยู่บนโครงสร้างพื้นฐานที่เหมือนกัน ๘ ประการ คือ

๑. โดยมูล (เหตุ, รากเหง้า)

๒. โดยขันธ์ (หมู่, กอง)

๓. โดยทวาร (ประตูรับอารมณ์)

๔. โดยภูมิ (สถานที่อุบัติ)

๕. โดยอรรถ (ความหมาย)

๖. โดยธรรม (องค์ธรรม)

๗. โดยนาม (ชื่อ)

๘. โดยลิงค์ (ศัพท์, ลิงค์)

ใน ๔ ข้อแรกนั้นมิได้มีความเกี่ยวข้องกับติกะและทุกะทั้งหมดส่วน ๔ ข้อสุดท้ายล้วนมีความเกี่ยวข้องกับติกะและทุกะทั้งสิ้น ๔ ข้อแรกอันได้แก่มูล, ขันธ์ ทวารและภูมิ สามารถศึกษาในกุสลติกะและเวทนาติกะเท่านั้นก็สามารถมองเห็นได้อย่างชัดเจน (การแสดงสุตฺตนฺติกทุกมาติกา

ในธัมมสังคณีปกรณ์นั้นจะแสดงไว้แต่นิกเขปกัณฑ์ อย่างเดียว ในกัณฑ์ที่เหลือ ๓ นั้นไม่ได้จำแนกไว้ด้วย[๓]) ส่วนในอรรถกถากัณฑ์ เป็นการอธิบายขยายความของจิตเจตสิกและรูปเหล่านั้นให้ครบถ้วน

สรุปแล้ว ทั้งนิกเขปกัณฑ์และอัฏฐกถากัณฑ์นี้ ล้วนแต่เป็นกัณฑ์ที่แสดงอธิบายองค์ธรรมของติกะและทุกะด้วยกันทั้งสิ้น เพียงแต่มีในบางส่วนบางตอนแห่งอัฏฐกถากัณฑ์ซึ่งมีความลึกซึ้งกินความกว้างขวางกว่านิกเขปกัณฑ์มาก อีกทั้งทางด้านนิกเขปกัณฑ์เองก็แสดงไว้โดยย่อจนเกินไปดังนั้นด้วยเหตุผลดังกล่าว พระพุทธองค์จึงต้องนำองค์ธรรมของติกะและทุกะจากนิกเขปกัณฑ์ กลับมาแสดงในอัฏฐกถากัณฑ์อีก ส่วนเหตุผลที่ไม่ทรงนำสุตตันติกมาติกาจากนิกเขปกัณฑ์มาแสดงในอัฏฐกถากัณฑ์อีกนั้น เป็นเพราะว่าในอัฏฐกถากัณฑ์นี้พระองค์มีพระประสงค์ที่จะแสดงเฉพาะนัยแห่งพระอภิธรรมเท่านั้น ถ้าได้ศึกษาสภาวะ แห่งพระอภิธรรมจนเข้าใจดีแล้ว จะทำให้สามารถมองเห็นภาพแห่งความลุ่มลึกของอัฏฐกถากัณฑ์นี้ได้ว่าเป็นศูนย์รวมเนื้อหาสาระแห่งพระอภิธรรมจากปิฎกทั้ง ๓ เป็นสายเลือดสำคัญของพระอภิธรรม ๗ คัมภีร์เป็นนิสสัย (ที่พึ่งพิง) ของพระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์วัณณนาแห่งพระอภิธรรมได้เป็นอย่างดี ดังนั้นพระอรรถกถาจารย์บางท่านจึงได้เขียนสรรเสริญอัฏฐกถากัณฑ์ ยกย่องประหนึ่งเป็นปิฎกทั้ง ๓

๒.๒ ความหมายของจิต

ความหมายของ จิต ตามคัมภีร์อัฏฐสาลินีนั้น เทศนากัณฑ์ ที่ว่าด้วยจิตตุปปาทกัณฑ์ ผู้วิจัยให้ความสนใจในความหมายของจิตใน ๒ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑) อภิธมฺมทุกมาติกา หมวดที่ว่าด้วย มหนฺตรทุก[๔] ซึ่งทุกะที่เกี่ยวข้องกับคำว่า “จิต” อันได้แก่ จิตฺตสมฺผสฺส ๑ จิตฺตวิสมฺผสฺส ๑ จิตฺตสมุฏฺฐาน ๑ จิตฺตสหภู ๑ จิตฺตานุปริวตฺติ ๑ จิตฺตสมฺผสฺสสมุฏฺฐาน ๑ จิตฺตสมฺผสฺสสมุฏฺฐานสหภู ๑ จิตฺตสมฺผสฺสสมุฏฺฐานานุปริวตฺติ ๑ ซึ่งในมหนฺตรทุกได้ให้ความหมายของจิตไว้ดังนี้ คือ ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาวะรู้อารมณ์ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าจิต เพราะเป็นสภาวะวิจิตร (ตามคัมภีร์อภิธัมมาวตาร ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาพสั่งสมกระแสของตน[๕] หมายถึงโลกิยชวนจิต ๔๗ ดวง[๖] ที่เป็นอาเสวนปัจจัย[๗] คือ ธรรมที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์บ่อยๆ ได้แก่ ชวนจิต)

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะตรัสถามปัญหาเกี่ยวกับพระวินัย พระองค์ทรงตรัสถามโดยนัยแห่งโลกิยธรรมและทรงแสดงโลกิยเทศนาอื่นซึ่งก็กระทำจิตให้เป็นประธานอย่างเดียว ที่เป็นเช่นนี้ก็

---

[๓] พระสัทธัมมโชติกะ, **มาติกาโชติกะ ธัมมสังคณีสรูปัตถนิสสยะ**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๘๓.

[๔] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๓-๒๓๕.

[๕] พระพุทธทัตตเถระ, **อภิธัมมาวตาร**, ตรวจชำระโดย พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต, แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภิวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๔.

[๖] **โลกิยชวนจิต ๔๗ ดวง** ได้แก่ กามชวนจิต ๒๙, มหัคคตกุศลจิต ๙, และมหัคคตกิริยาจิต ๙

[๗] มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **พระไตรปิฎกแก่นธรรม ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระอภิธรรมปิฎก**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๘๒๕.

เพราะบุคคลจะสามารถเข้าใจธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสได้ง่ายกว่าที่จะตรัสเป็นสภาวธรรม เช่นทรงตรัสถามว่า กึ จิตฺโต ตฺวํ ภิกฺขุ (ดูกรภิกษุ เธอมีจิตอย่างไร) มิได้ตรัสถามว่า กึ ผสฺโส (เธอมีผัสสะอย่างไร) หรือตรัสว่า “สภาพธรรม (คือเจตสิก) มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจชั่วแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความทุกข์ย่อมติดตามตัวเขา เพราะการพูดหรือการกระทำนั้น เหมือนล้อหมุนตามเท้าโค”และตรัสว่า “จิตนำโลกไป ฉุดดึงไป มวลชนย่อมตกอยู่ในอำนาจของธรรมอันหนึ่งคือจิตโดยแท้”[๘]

ส่วนที่ ๒) ปทภาชนีย์ของกามาวจรกุศล เป็นการแสดงจำแนกจิตในขั้นกามวจรจิต ๕๔ จากที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงประมวลได้ด้วยมาติกา (แม่บท) ได้ให้ความหมายของจิต มีดังนี้คือ

จิต คือ สภาวะรู้อารมณ์ ความหมายก็คือ รับรู้ อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า จิต นี้ทั่วไปแก่จิตทุกดวง (มิใช่หมายเฉพาะมหากุศลจิตดวงแรก) ดังนั้น ในบรรดาจิตเหล่านี้ จิตที่เป็นโลกิยกุศล อกุศล และกิริยาย่อมสั่งสมกระแสของตนด้วยชวนวิถี[๙] จึงได้ชื่อว่าจิต (เช่น มหากุศลจิตดวงแรกสามารถเกิดได้ ๗ ครั้งติดต่อกันในวิถีจิตที่มีชวนจิต) วิปากจิตย่อมถูกกรรมกิเลสสั่งสม จึงได้ชื่อว่าจิต ขึ้นชื่อว่าจิตนั้นวิจิตรยิ่งกว่าจิตรกรรมอันวิจิตรใดๆ ในโลก รูปวิจิตรชื่อว่า จรณ เป็นสิ่งที่วิจิตรอย่างยิ่ง จิตรกรรมชื่อว่า จรณ นั้นก็ถูกจิตคิดไว้นั่นแหละ ความวิจิตรภายในที่จำแนกโดยกรรม รูปร่าง สัญญา และชื่อเรียก เป็นต้น ในภพที่ต่างกันโดยความเป็นเทวดา มนุษย์ นรก สัตว์ดิรัจฉาน ก็ถูกจิตกระทำขึ้น (ตามคัมภีร์อภิธัมมาวตาร ชื่อว่า จิต เพราะกระทำความวิจิตรแก่เหล่าสัตว์ อีกนัยหนึ่ง จิตฺต ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่า บัญญัติ วิญญาณ วิจิตร และจิตรกรรม)

เมื่อกล่าวโดยลักษณะ ๔ อย่าง[๑๐]ของจิต คือ

๑) มีสภาวะรู้อารมณ์ (วิชานนลกฺขณํ) คือบุคคลย่อมรู้อารมณ์ได้แก่รูปที่พึงเห็นทางตาด้วยจิต ฯลฯ ย่อมรู้ธรรมารมณ์ที่พึงรู้ทางใจด้วยจิต

๒) มีหน้าที่เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์ (ปุพฺพงฺคมรสํ) คือ บุคคลใดย่อมเห็นรูปด้วยทางจักษุ ย่อมทราบรูปนั้นด้วยวิญญาณ ย่อมฟังเสียงใดทางโสต ย่อมสูดกลิ่นทางจมูก ย่อมลิ้มรสทางลิ้น ย่อมถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย ย่อมรู้ธรรมารมณ์ทางใจ ย่อมรู้สิ่งนั้นๆ ด้วยวิญญาณ เป็นต้น

๓) มีความเป็นไปต่อเนื่องเป็นเครื่องปรากฏ (สนฺธานปจฺจุปฏฺฐานํ) คือจิตดังกล่าวเมื่อเกิดขึ้นในภายหลังย่อมปรากฏติดต่อกันโดยทำจิตดวงแรกๆ ให้ต่อเนื่องกันกับจิตดวงหลัง บุคคลที่เจริญวิปัสสนาจนกระทั่งรู้เห็นความเกิดดับของจิตได้ ย่อมเข้าใจว่าจิตเกิดดับอย่างต่อเนื่องเหมือนดวงไฟที่กระพริบอย่างต่อเนื่อง

๔) มีรูปนามเป็นเหตุใกล้ (นามรูปปทฏฺฐานํ) คือจิตนั้นมีรูปนามเป็นเหตุใกล้แน่นอนในปัญจโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๕) มีนามเท่านั้นเป็นเหตุใกล้ในจตุโวการภูมิ (ภูมิที่มีขันธ์ ๔) เป็นต้น

สรุปว่า จิตฺต ศัพท์ ตามคัมภีร์อัฏฐสาลินีนั้นมีความหมาย ๕ ประการ คือ

๑) สภาวะรู้อารมณ์ = อารมฺมณํ จินฺเตตีติ จิตฺตํ.

---

[๘] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๒๙๓-๒๙๔.

[๙] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๒-๒๘๓.

[๑๐] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๒.

(จินฺต ธาตุ + ต ปัจจัย) หมายถึงจิตทั้งหมด (จิต ๘๙ ดวง)

๒) สภาวะสั่งสมกระแสของตนด้วยชวนวิถี = ชวนวีถิวเสน อตฺตโน สนฺตานํ จิโนตีติ จิตฺตํ (จิ ธาตุ + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ) หมายถึง โลกิยกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิต (โลกิยชวนจิต ๔๗ ดวง ได้แก่ กามชวนจิต[๑๑] ๒๙ มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกิริยาจิต ๙ ที่เป็นอาเสวนปัจจัย)

๓) สภาวะที่ถูกกรรมและกิเลสสั่งสมไว้ = กมฺมกิเลเสหิ จียเตติ จิตฺตํ. (จิ ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ) หมายถึง วิปากจิต

๔) สภาวะวิจิตร ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ (นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้) ใช้ในความหมายว่า วิจิตฺต (วิจิตร)

๕) สภาวะกระทำให้วิจิตร = จิตฺตํ กโรตีติ จิตฺตํ. (สภาวะกระทำความวิจิตรแก่เหล่าสัตว์ หมายถึง จิต ๓๒ ดวง คือ มโนทวาราวัชชนจิต ๑ กามาวจรชวนจิต ๒๙ อภิญญาจิต ๒ ที่ก่อให้เกิดกายวิญญัติ)

สรุปว่า จิตมีอำนาจที่จะทำให้ทำให้วัตถุสิ่งของทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในโลกและพฤติกรรมเป็นไปของสรรพสัตว์ มีความงดงาม แปลกประหลาดก็เพราะ กุศลและอกุศลกรรมหรือวิบากกรรมซึ่งวิบากย่อมไม่สูญหายไปไหน แม้ว่ากรรมจะเล็กน้อยเพียงใด หรือได้กระทำกรรมนั้นมาแล้วช้านานก็ตาม ผลแห่งกรรมยังคงถูกสั่งสมไว้ในจิตมาตั้งแต่ในอดีตจนถึงปัจจุบันขณะที่กำลังกระทำกรรมต่างๆ เมื่อได้กระทำกรรมนั้นอยู่เสมอๆ ย่อมจะติดเป็นนิสัยสันดาน ทำให้เกิดความชำนาญในการกระทำอย่างนั้นเรื่อยๆ ไป จิตดวงเก่าที่ดับไปนั้น ย่อมส่งมอบกิจการงานให้จิตดวงใหม่โดยไม่ขาดสายในลักษณะที่เป็นอนันตรปัจจัย[๑๒] (อนันตรปัจจัยนี้เกี่ยวกับวิถีจิตเป็นอย่างมาก ถ้าได้นึกถึงวิถีจิตมาพิจารณาร่วมพร้อมปัจจัยนี้ด้วย ก็จะทำให้เกิดความเข้าใจเป็นอย่างดี) และอาเสวนปัจจัย[๑๓] (การเสพบ่อยๆ) เป็นต้น

๒.๓ ประเภทของจิต

จิตนั้นมีประเภทเดียว โดยความเป็นสภาวะรู้อารมณ์ จิตมี ๒ อย่าง โดยจิตที่มีวิบากและจิตที่ไม่มีวิบาก จิตที่มีวิบาก คือ กุศลจิตและอกุศลจิต จิตที่ไม่มีวิบาก คือ อัพยากตจิต (วิปากจิตและกิริยาจิต) จิตมี ๓ อย่าง โดยจำแนกตามชาติ (ประเภท) คือ กุศลจิต อกุศลจิต และอัพยากตจิต เมื่อจำแนกอัพยากตจิตออกเป็นวิปากจิต และกิริยาจิต จึงกล่าวได้ว่าจิตมี ๔ อย่างตามชาติ คือ กุศลจิต อกุศลจิต วิปากจิต และกิริยาจิต ส่วนการจำแนกจิต ๑๒๑ ดวง เป็นนัยๆ มีอยู่ ๙ นัย[๑๔] ซึ่งในหัวข้อถัดไปนั้น ผู้วิจัยได้แสดงแผนภูมิแสดงการจำแนกจิต ๑๒๑ ดวง โดยโสภณเภทนัย คือ จิตที่

---

[๑๑] **กามชวนจิต ๒๙** (อกุศลจิต ๑๒, หสิตุปปาทจิต ๑, มหากุศลจิต ๘, มหากิริยาจิต ๘) ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๗๖๗.

[๑๒] บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๘ ปัจจยสังคหวิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๑๓๕.

[๑๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๕.

[๑๔] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖**, หน้า ๒๗.

แผนภูมิที่ ๒-๒

แสดง การจำแนกจิต ๙ เภทนัย

ชาติเภทนัย
- กุศลชาติ ๓๗
- อกุศลชาติ ๑๒
- วิปากชาติ ๕๒
- กิริยาชาติ ๒๐

ภูมิเภทนัย
- กามภูมิ ๕๔
- รูปภูมิ ๑๕
- อรูปภูมิ ๑๒
- โลกุตตรภูมิ ๔๐

โสภณเภทนัย
- โสภณ ๙๑
- อโสภณ ๓๐

โลกเภทนัย
- โลกีย ๘๑
- โลกุตตร ๔๐

เหตุเภทนัย
- อเหตุก ๑๘
- สเหตุก ๑๐๓

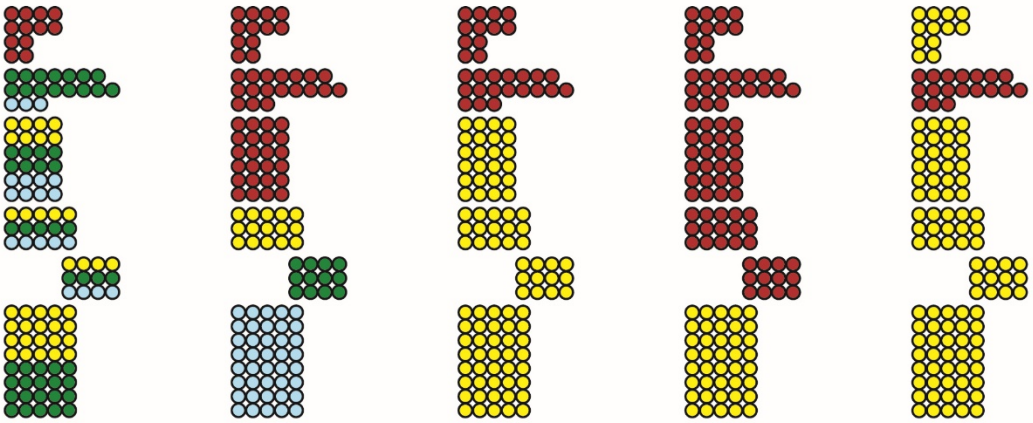

ฌานเภทนัย
- อฌาน ๕๔
- ฌาน ๖๗

เวทนาเภทนัย
- สุขเวทนา ๑
- ทุกขเวทนา ๑
- โสมนัสเวทนา ๖๒
- โทมนัสเวทนา ๒
- อุเบกขาเวทนา ๕๕

สัมปโยคเภทนัย
- สัมปยุตต์ ๘๗
- วิปปยุตต์ ๓๔

สังขารเภทนัย
- อสังขาริก ๓๗
- สสังขาริก ๘๔

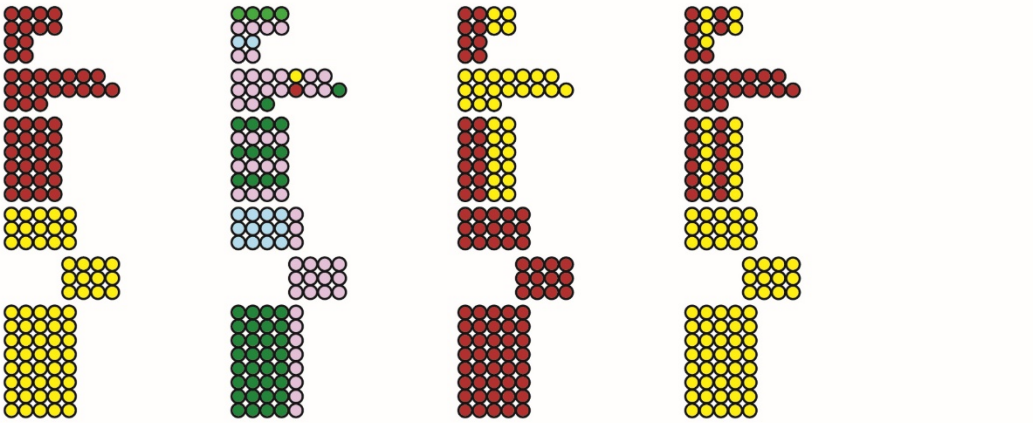

เป็นโสภณะ หรือโสภณจิต มี ๙๑ ดวง และจิตที่เป็นอโสภณะ หรืออโสภณจิต มี ๓๐ ดวง ดูจากแผนภูมิ ๒-๒ แสดง การจำแนกจิต ๙ เภทนัย

ในส่วนของ มาติกา คือ ติกมาติกานั้น เหตุผลที่พระพุทธองค์ทรงแสดงสภาวสัจจะคือธรรมที่เป็นจริงตามสภาวะลักษณะ ได้แก่ กุศลจิต อกุศลจิต และอพยากตจิต ตามลำดับ คือ

๑) ทรงแสดงกุศลจิตก่อนอกุศลจิต และอพยากตจิต เพราะกุศลจิตนี้ เป็นที่มีลักษณะให้ผลเป็นความสุข นำประโยชน์มาสู่สัตว์ทั้งหลาย ทั้งในภพนี้และภพหน้า (โสภณจิต คือ จิตดีงาม)

๒) ทรงแสดงอกุศลจิต ต่อจากกุศลจิต เพราะอกุศลจิตเป็นปฏิปักษ์กุศลจิตและเพื่อให้เห็นสภาพที่ตรงกันข้าม (อโสภณจิต คือ จิตไม่ดีงาม)

๓) ทรงแสดงอพยากตจิตไว้สุดท้าย เพราะอพยากตจิตเหล่านี้ เป็นสภาพที่แปรไปจากกุศลจิตและอกุศลจิตทั้งสองอย่างนั้น

๒.๓.๑ โสภณจิต ๙๑ ดวง

ในปิฏฐิทุกะ[๑๕]ได้กล่าวถึงคำว่า กามาวจร, รูปาวจร, อรูปาวจร และนิยยานิกะซึ่งมีความหมายดังนี้ คือ กามาวจร หมายถึงธรรมที่ท่องเที่ยวไปในกามภูมิ, รูปาวจร หมายถึงธรรมที่ท่องเที่ยวไปในรูปภูมิ, อรูปาวจร หมายถึงธรรมที่ท่องเที่ยวไปในอรูปภูมิ และนิยยานิกะ หมายถึงธรรมที่ออกไปจากวัฏฏะ กระทำนิพพานให้เป็นอารมณ์ เป็นต้น

ดังที่ได้กล่าวถึง ปิฏฐิทุกะไว้ตั้งแต่เบื้องต้น ผู้วิจัยจึงได้ทำการจำแนกจิตโดยโสภณเภทนัย อันประกอบด้วยจิตเหล่านี้ คือ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง, รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง, อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง, โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ดวง รวมเป็น โสภณจิต ๕๙ หรือ ๙๑ ดวง[๑๖] ส่วนจิตที่เหลือ ๓๐ ดวง ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ดวง และอเหตุกจิต ๑๘ ดวง รวมเป็น อโสภณจิต ๓๐ ดวง[๑๗] ซึ่งต่อจากนี้ไปจะได้อธิบายความหมายของจิต ๘๙ ดวงตามปกติ หรือ จิต ๑๒๑ ดวงโดยพิสดาร ด้วยวิธีการจำแนกจิตโดยโสภณเภทนัยดังนี้ คือ

โสภณจิต ๙๑ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง ในกามภูมิ (มหากุศลจิต ๘, มหาวิปากจิต ๘, มหากิริยาจิต ๘ และองค์ธรรม ได้แก่ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ เจตสิก ๓๘[๑๘]) รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง ในรูปภูมิ (รูปาวจรจิต ๕, รูปาวจรวิปากจิต ๕, รูปาวจรกิริยาจิต และองค์ธรรม ได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕ เจตสิก ๓๕[๑๙]) อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง ในอรูปภูมิ (อรูปาวจรจิต ๔, อรูปาวจรวิปากจิต

---

[๑๕] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๒๓๗.

[๑๖] พระอนุรุทธเถระ, พระญาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๒๕.

[๑๗] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, หน้า ๒-๓.

[๑๘] เจตสิก ๓๘ ดวง อันได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวงและโสภณเจตสิก ๒๕ ดวง

[๑๙] เจตสิก ๓๕ ดวง อันได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ ดวงและโสภณเจตสิก ๒๒ ดวง (เพราะเว้นวิรตีเจตสิก ๓ ดวง)

๔, อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ และองค์ธรรม ได้แก่ อรูปาวจรจิต ๑๒ เจตสิก ๓๐[๒๐]) และโลกุตตรจิต ๔๐ ดวง ดูจาก แผนภูมิ ๒-๓ แสดงการจำแนกจิตโดยอโสภณะและโสภณะ มีรายละเอียด ดังนี้ คือ

แผนภูมิที่ ๒-๓

แสดง การจำแนกจิตโดยอโสภณะ และโสภณะ[๒๑]

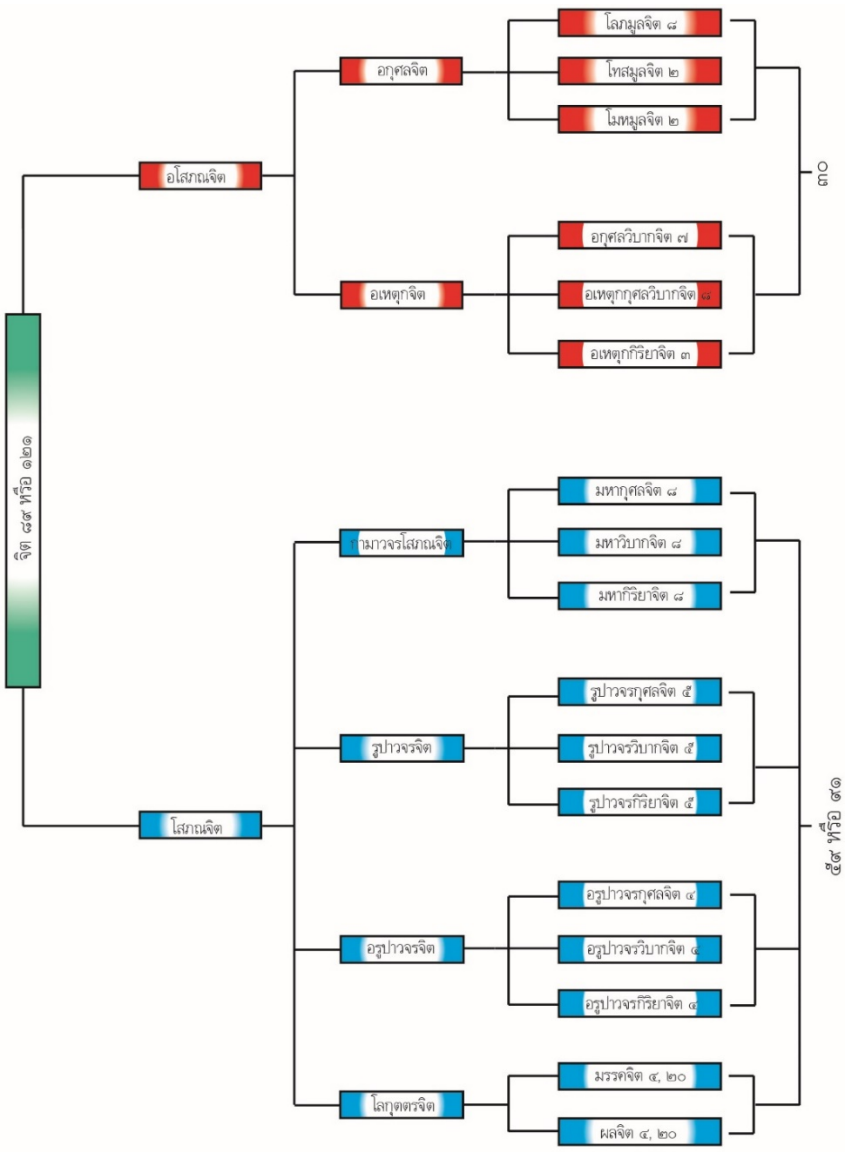

---

[๒๐] เจตสิก ๓๐ ดวง อันได้แก่ อัญญสมานเจตสิก ๑๐ ดวง (เพราะเว้น วิตกเจตสิก, วิจารเจตสิก, ปีติเจตสิก) และโสภณเจตสิก ๒๐ ดวง (เพราะเว้นวิรตีเจตสิก ๓, อัปปมัญญาเจตสิก ๒)

[๒๑] บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ ตอนที่ ๒ จิตปรมัตถ์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๑.

๑) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง หมายถึง จิตที่ท่องเที่ยวเกิดอยู่ในกามาวจร[๒๒]ภูมิ คือภูมิอันเป็นแดนเกิดแห่งกิเลสกามและวัตถุกามโดยมาก แต่เป็นจิตที่ดีงามเพราะประกอบด้วยโสภณเจตสิกซึ่งเป็นสภาพธรรมที่ปรุงแต่งจิตให้เกิดความดีงามและประพฤติเป็นไปเพื่อให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลและความสุข โดยปราศจากโทษทุกข์ภัยพิบัติทั้งปวง กามาวจรโสภณจิตนี้จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

(๑) มหากุศลจิต หมายถึง สภาพจิตที่ประกอบด้วยเจตนาที่ดีงามเป็นจิตที่ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข ทั้งยังสามารถให้ผลเกิดขึ้นได้มากกว่าสภาพของตนเองและเป็นกุศลที่เป็นบาทเบื้องต้นแห่งมรรค ผล ฌาน อภิญญาอีกด้วย หมายความว่า มหากุศลจิตนี้เป็นพื้นฐานของความดีงามทุกอย่าง ทั้งความดีในระดับเบื้องต้น คือ ทาน ศีล ภาวนา เป็นต้น และความดีในระดับปานกลางคือ ฌาน อภิญญา จนถึงความดีงามในระดับสูงสุด คือ มรรค ผล นิพพาน

อนึ่ง ฌานกุศลและโลกุตตรกุศลจะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องมีมหากุศลจิตเกิดขึ้นเป็นบาทฐานก่อนเสมอ โดยเริ่มต้นตั้งแต่การฝึกฝนเจริญสมถกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐาน ตั้งแต่บริกรรมภาวนาจนถึงอุปจารภาวนานั้น ชวนจิตที่เป็นมหากุศลจิต ย่อมเกิดขึ้นสืบเนื่องกันไป และสั่งสมเป็นพลวะปัจจัยจนมีกำลังมากขึ้น โดยลำดับจนถึงอัปปนาภาวนาในอัปปนาวิถีแล้วจึงจะเปลี่ยนจากมหากุศลจิตมาเป็นโลกุตตรกุศลจิตหรือฌานกุศลจิต กล่าวคือ ในฝ่าย สมถกัมมัฏฐานนั้น สภาพของกุศลจิตจะเปลี่ยนไปเป็นฌานกุศลจิตหรืออภิญญากุศลจิตในฝ่ายวิปัสสนาภาวนานั้น สภาพของกุศลจิตจะเปลี่ยนไปเป็นโลกุตตรกุศลจิตหรือมรรคจิต

อนึ่ง แม้ในขณะแห่งอัปปนาวิถี มีฌานวิถี มรรควิถี อภิญญาวิถี ของติเหตุกปุถุชนหรือพระเสกขบุคคล ๓ ย่อมต้องมีมหากุศลญาณสัมปยุตต[๒๓]จิตเกิดขึ้นก่อน โดยทำหน้าที่อุปจาร อนุโลม และโคตรภู หรือโวทาน ต่อจากนั้นฌานกุศลจิต มรรคจิต หรืออภิญญากุศลจิต เป็นต้น จึงจะเกิดขึ้นต่อไปได้ ด้วยเหตุนี้ มหากุศลจิตจึงได้ชื่อว่า เป็นบาทเบื้องต้นแห่งมรรค ผล ฌาน อภิญญา ดังกล่าว

เหตุที่ทำให้มหากุศลจิตเกิดขึ้นได้นั้น ย่อมอาศัย อารมณ์และโยนิโสมนสิการ[๒๔] คือการพิจารณาอารมณ์โดยแยบคาย กล่าวคือ เมื่อจิตกระทบกับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งทางทวารทั้ง ๖ ก็มีการพิจารณากำหนดถึงสภาวะแห่งความจริงที่ปรากฏขึ้นแห่งอารมณ์นั้นๆ การพิจารณาให้ซึ้งถึงสภาวะความจริงที่ปรากฏนั้น ชื่อว่ามี โยนิโสมนสิการ แต่การที่จะมีโยนิโสมนสิการต่ออารมณ์ที่กระทบจิตนั้น ย่อมอาศัยเหตุอดีตและปัจจุบัน ๕ ประการ[๒๕] (ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีกล่าวว่า จักรทั้ง ๔ [พหุการธรรม[๒๖]] นั้นรวมเรียกว่า ขณะ เพราะเป็นโอกาส เนื่องจากเป็นโอกาสให้กุศลเกิดขึ้น) คือ

๑. ปุพฺเพกตปุญฺญตา สร้างบุญไว้แต่ชาติปางก่อน (อาศัยอดีตกรรม)

---

[๒๒] อภิ.สงฺ.(บาลี) ๓๔/๑๒๘๗/๒๙๔, อภิ.สงฺ.(ไทย) ๓๔/๑๒๘๗/๓๒๕.

[๒๓] **สัมปยุตตะ** คือธรรมที่ประกอบพร้อมกันโดยประการต่างๆมีการเกิดขณะเดียวกัน ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๑๙๙.

[๒๔] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๒๗๕.

[๒๕] บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ ตอนที่ ๒ จิตปรมัตถ์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๒๐.

[๒๖] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๑๔.

๒. ปฏิรูปเทสวาส อยู่ในประเทศที่สมควร (อาศัยปัจจุบันกรรม)

๓. สปฺปุริสูปสฺสย คบหาสมาคมกับสัปบุรุษ (อาศัยปัจจุบันกรรม)

๔. สทฺธมฺมสฺสวน ฟังธรรมของสัปบุรุษ (อาศัยปัจจุบันกรรม)

๕. อตฺตสมฺมาปณิธิ ตั้งตนไว้ชอบ (อาศัยปัจจุบันกรรม)

(๒) มหาวิบากจิต หมายถึง จิตที่เป็นผลของมหากุศลจิตโดยตรง เพราะเมื่อว่าโดยเวทนา สัปโยคะและสังขาร แล้วเหมือนกันทุกประการ หมายความว่า มหากุศลจิตที่บริบูรณ์ด้วยเจตนาทั้ง ๓ กาล[๒๗] คือ บุพพเจตนา มุญจนเจตนา และอปรเจตนา [การทำกุศลแบบติเหตุกกุศล (มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ อันประกอบด้วยเหตุ ๓ คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ อโมหเหตุ) หรือทวิเหตุกกุศล (มหากุศลญาณวิปปยุตตจิต ๔ อันประกอบด้วยเหตุ ๒ คือ อโลภเหตุ และอโทสเหตุ) ด้วยการจำแนกโดยอำนาจแห่งเจตนามี ๒ ชนิด คือ อุกกัฏฐกุศล หมายถึง กุศลชั้นสูง และโอมกกุศล หมายถึง กุศลชั้นต่ำ][๒๘] ย่อมให้ผลเป็นมหาวิบากดวงต่อดวงโดยตรง เช่น มหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมให้ผลเป็นมหาวิบากจิตดวงที่ ๑ ดังนี้เป็นต้น

(๓) ฉะนั้น จึงมีชื่อบาลีและคำแปลเหมือนกัน มีสภาพที่คล้ายกัน แต่หน้าที่การทำงานของจิตทั้ง ๒ ประเภทนี้ มีความต่างกัน คือ มหากุศลจิตนั้นทำหน้าที่เป็นชวนกิจ คือ เสพอารมณ์โดยความเป็นกุศล ส่วนมหาวิบากจิตนั้นทำหน้าที่ ๔ อย่าง คือ ปฏิสนธิ ภวังคกิจ ตทาลัมพนกิจ จุติกิจ[๒๙] ตามสภาพของวิบาก

(๔) มหากิริยาจิต หมายถึง จิตที่เป็นมหากุศล แต่เกิดขึ้นในบุคคลที่เป็นพระอรหันต์ หมายความว่า มหากิริยาจิตนี้ ได้แก่ มหากุศลจิตนั่นเอง เพราะเมื่อว่าโดยชื่อและสภาพแล้ว เหมือนมหากุศลจิตทุกประการ ฉะนั้น การทำ การพูด การคิด ของท่าน จึงไม่เป็นเหตุที่จะส่งผลเป็นวิบากให้เกิดในภพใหม่ต่อไป แต่เป็นไปเพื่อกระทำกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จลงเท่านั้น

เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว จิตประเภทนี้ ถ้าเกิดกับบุคคลที่ยังมีกิเลสอยู่ เรียกว่า มหากุศลจิต แต่ถ้าเกิดกับพระอรหันต์ เรียกว่า มหากิริยาจิต แต่เมื่อว่าโดยสภาพแล้ว พระอรหันต์เป็นผู้หมดจดจากกิเลสพ้นจากอำนาจอวิชชาส่วนบุคคลที่ยังมีกิเลสอยู่นั้น การทำ การพูด การคิด ยังอยู่ภายใต้ของอำนาจอวิชชาอยู่ ด้วยเหตุนี้ สภาพจิตที่เป็นมหากุศลกับมหากิริยาจิตถึงจะมีชื่อและความหมายเหมือนกัน แต่สภาพที่เกิดขึ้นย่อมมีความแตกต่างกันอยู่นั่นเอง ซึ่งสรุปได้ว่า มหากุศลจิต นั้น

- มี ๑ อย่าง โดยภูมิ
- มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีวัตถุ (เกิดในปัญจโวการภูมิประกอบด้วยขันธ์ ๕)
- มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตทราม จิตปานกลาง และจิตประณีต[๓๐]
- มี ๘ อย่าง โดยจำแนกตามโสมนัส อุเบกขา ปัญญา และสังขาร

---

[๒๗] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๕๐๗.

[๒๘] บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ ตอนที่ ๒ จิตปรมัตถ์**, หน้า ๑๒-๑๔.

[๒๙] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๔๔.

[๓๐] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๔.

มหากุศลจิต ๘ ดวง[๓๑] (กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง) เป็นจิตที่ประกอบด้วยปัญญาเรียกว่า ญาณสมฺปยุตฺตำ[๓๒] โดยความหมาย ๓ ประการ คือ เพราะเป็นสภาวะไม่มีโรค, ไม่มีโทษ และเกิดจากความฉลาด (ประกอบด้วยปัญญา) ส่วนจิตที่เป็นญาณวิปฺปยุตฺตำนั้น มีความหมาย ๒ ประการ คือ เพราะเป็นสภาวะไม่มีโรค และไม่มีโทษ (ไม่ประกอบด้วยปัญญา) มีชื่อดังนี้ คือ

-โสมนสฺสสหคตำ ญาณสมฺปยุตฺตำ อสงฺขาริกำ[๓๓] แปลว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน[๓๔] พร้อมด้วยความดีใจ[๓๕] ประกอบด้วยปัญญา[๓๖]

-โสมนสฺสสหคตำ ญาณสมฺปยุตฺตำ สสงฺขาริกำ แปลว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยปัญญา

-โสมนสฺสสหคตำ ญาณวิปฺปยุตฺตำ อสงฺขาริกำ แปลว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

-โสมนสฺสสหคตำ[๓๗] ญาณวิปฺปยุตฺตำ สสงฺขาริกำ แปลว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนพร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

-อุเปกฺขาสหคตำ ญาณสมฺปยุตฺตำ อสงฺขาริกำ แปลว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความเฉยๆ ประกอบด้วยปัญญา

-อุเปกฺขาสหคตำ ญาณสมฺปยุตฺตำ สสงฺขาริกำ แปลว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวนพร้อมด้วยความเฉยๆ ประกอบด้วยปัญญา

-อุเปกฺขาสหคตำ ญาณวิปฺปยุตฺตำ อสงฺขาริกำ แปลว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความเฉยๆ ไม่ประกอบด้วยปัญญา

---

[๓๑] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๕๐๒.

[๓๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๘.

[๓๓] พระบาลี, องค์ธรรม และคำแปลของ มหาวิปากจิต ๘ มหากิริยาจิต ๘ นั้น เหมือนกันกับ มหากุศลจิต ๘ ทุกประการ

[๓๔] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๒๙๙.

[๓๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๖.

[๓๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘๑.

[๓๗] **สหคต** ศัพท์ ใช้ในความหมายเหล่านี้ คือ (๑) **เนื้อความที่ประกอบบทร่วมกัน** (ตัพภาวะ) เช่น ความผูกพันที่ก่อให้เกิดภพใหม่ อันเป็นความยินดีพอใจที่เพลิดเพลินภพและอารมณ์นั้น ๆ ความหมายก็คือ อันเป็นความยินดีพอใจ (๒) **เจือแล้ว** (โวกิณณะ) เช่น ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิมังสาใดเจือแล้วด้วยความเกียจคร้าน ประกอบแล้วด้วยความเกียจคร้าน ความหมายก็คือ เจือแล้วด้วยความเกียจคร้านที่เกิดขึ้นในระหว่าง ๆ (๓) **ที่อาศัย** (นิสสยะ) เช่น ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ที่อาศัยอัฏฐิกสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นกระดูก) ความหมายก็คือ ซึ่งอาศัยอัฏฐิก-สัญญา คือ เจริญอัฏฐิกสัญญาแล้วบรรลุได้ (๔) **อารมณ์** (อารัมมณะ) ภิกษุได้บรรลุสมาบัติที่เป็นไปกับด้วยรูป (มีปฐวีกสิณเป็นต้น) หรือเป็นไปกับด้วยนาม (มีอากาสเป็นต้น) ความหมายก็คือ อันมีอารมณ์เป็นรูปหรือนาม (๕) **เกี่ยวข้องแล้ว** (สังสัฏฐะ) สุขนี้เป็นไปร่วมกัน เกิดร่วมกัน ระคนกัน ประกอบกันกับปีตินี้ ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๒๙๖-๒๙๗.

-อุเปกฺขาสหคตๆ ญาณวิปฺปยุตฺตๆ สสงฺขาริกๆ แปลว่า จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวนพร้อมด้วยความเฉยๆ ประกอบด้วยปัญญา[๓๘]

๒) รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง หมายถึง จิตที่มีความเกี่ยวข้องกับการรับอารมณ์ที่เป็นรูปวัตถุ คือ อารมณ์ที่เกี่ยวเนื่องกับรูปฌานและความเป็นรูปภพหรือรูปพรหม ตลอดถึงบัญญัติอารมณ์ทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของรูปาวจร[๓๙]จิตนั้น หมายความว่า รูปาวจรจิตนี้เป็นจิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถกรรมฐานที่มีรูปบัญญัติเป็นอารมณ์ มีกสิณ เป็นต้น จนสภาพจิตมีความสงบระงับประณีตขึ้นตามลำดับ และเข้าถึงความแนบแน่นในอารมณ์เดียวเป็นอัปปนาสมาธิ

๓) องค์ฌานที่ประกอบกับจิตนั้นย่อมมีกำลังหนักแน่นมั่นคงสามารถข่มกิเลสนิวรณ์ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อองค์ฌานนั้นให้สงบราบคาบลงเป็น วิกขัมภนปหาน ต่อจากนั้น จึงทำการอบรมฌานที่ได้แล้วนั้นให้เป็นวสีทั้ง ๕ แล้วจึงอบรมภาวนาให้ละเอียดลึกยิ่งขึ้นไป เพื่อเลื่อนสู่ฌานเบื้องสูงขึ้นไปตามลำดับชั้นจนถึงปัญจมฌาน[๔๐] ฉะนั้น รูปาวจรจิตเหล่านี้จึงจัดเป็นจำพวกอัปปนาจิตหรือฌานจิต มีจำนวน๑๕ ดวง แบ่งเป็น ๓ จำพวก คือ รูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรวิบากจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ซึ่งสรุปได้ว่า รูปาวจรจิต

- มี ๑ อย่างโดยความเป็นจิตที่มีวัตถุ
- มี ๒ อย่าง โดยการเกิดขึ้นในภพ ๒ [กามสุคติภูมิ ๗ รูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตาภูมิ)]
- มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตทราม จิตปานกลาง และจิตประณีต
- มี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามปฏิปทาเป็นต้น
- มี ๕ อย่าง โดยประเภทแห่งการประกอบกับองค์ฌาน

(๑) รูปาวจรกุศลจิต[๔๑] หมายถึง เป็นสภาพจิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถภาวนาโดยอาศัยบัญญัติของรูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ จิตที่เริ่มเพ่งจับบัญญัติอารมณ์ในตอนแรกนั้นย่อมเป็นมหากุศลจิต สมาธิที่ประกอบกับมหากุศลจิตนั้นยังอยู่ในขั้นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิตามลำดับ เมื่อเจริญสมาธิไปจนสมาธินั้นแนบแน่นในอารมณ์เดียวเข้าถึงอัปปนาสมาธิแล้ว จิตจึงจะเปลี่ยนจากมหากุศลจิตเป็นรูปาวจรกุศลจิต ซึ่งเกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน พร้อมกับทำการประหาณธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ของตนนั้นโดยวิกขัมภนปหาน เป็นกุศลจิตชนิดที่จะส่งผลให้ปฏิสนธิเป็นรูปพรหมในภูมิต่างๆ ได้ตามสมควรแก่ฌาน[๔๒]จิตนั้นๆ กล่าวคือ ปฐมฌานกุศลจิตย่อมส่งผลเป็นปฐมฌานวิบากจิตให้ปฏิสนธิในปฐมฌานภูมิ ๓ ดังนี้เป็นต้น

---

[๓๘] มหากุศลจิต ๘ ดวง, มหาวิบากจิต ๘ ดวง และมหากิริยาจิต ๘ ดวง ดูรายละเอียดใน พระมหาชินวัฒน์ จกฺกวโร, **จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง**, (กรุงเทพมหานคร : จารุชา ๑๙๘ การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๐๐.

[๓๙] อภิ.สงฺ.(บาลี) ๓๔/๑๔๑๘/๓๑๓, อภิ.สงฺ.(ไทย) ๓๔/๑๔๑๘/๓๕๐.

[๔๐] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๕๕๘.

[๔๑] พระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล และจำรูญ ธรรมดา, **ประตูสู่พระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์**, หน้า ๑๔.

[๔๒] **ฌาน** ชื่อว่าปฐมฌาน มี ๒ ประเภท คือ (๑) อารัมมณูปนิชฌาน (เพ่งอารมณ์) คือ สมาบัติ ๘ เพราะเพ่งอารมณ์มีปฐวีกสิณ เป็นต้น (๒) ลักขณูปนิชฌาน (เพ่งไตรลักษณ์) คือ วิปัสสนา มรรค และผล ดูรายละเอียดใน พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๕๒๗.

(๒) รูปาวจรวิบากจิต หมายถึง จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศลจิต ซึ่งเกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ ของรูปพรหมในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ ซึ่งเป็นภูมิที่เกิดด้วยรูปอย่างเดียว ไม่มีจิตและเจตสิกเกิดเลย) หมายความว่า รูปาวจรวิบากจิตทั้ง ๕ ดวงนี้ เป็นสภาพจิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศลจิต๕ดวง ซึ่งเกิดขึ้นในฐานะเป็นปฏิสนธิจิตพร้อมด้วยเจตสิกและกัมมชรูป คือ เกิดเป็นรูปพรหมในรูปภูมิ ๑๕ ชั้น (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) โดยเป็นติเหตุกบุคคล คือ บุคคลผู้ปฏิสนธิมาด้วยเหตุ ๓ ได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุคือปัญญาทำให้เป็นผู้สามารถรองรับคุณวิเศษต่างๆ มีฌาน อภิญญา มรรค ผล ได้ เมื่อสรุปความแล้ว รูปาวจรวิบากจิตนี้ ย่อมเกิดขึ้นทำหน้าที่ ๓ ประการ คือ

๑. เป็นปฏิสนธิจิต หมายถึง เป็นสภาพจิตที่เกิดขึ้นนำรูปฌานลาภีบุคคล คือบุคคลที่ได้รูปฌานขั้นนั้นๆ ๔ (ที่ฌานยังไม่เสื่อม) ซึ่งได้ตายลงแล้วนั้นให้ไปเกิดเป็นรูปพรหมในรูปภูมิชั้นนั้นๆ ตามสมควรแก่ฌานที่ตนได้

๒. เป็นภวังคจิต หมายถึง เป็นสภาพจิตที่เกิดขึ้นเพื่อรักษาสถานภาพของรูปพรหมบุคคลที่เกิดอยู่ในรูปภูมิชั้นนั้น ให้เป็นอยู่ได้จนถึงกำหนดอายุขัย

๓. เป็นจุติจิต หมายถึง เป็นสภาพจิตที่เกิดขึ้นทำหน้าที่จุติ คือ พารูปนามเกิดอยู่ในรูปภูมิชั้นนั้นๆ เมื่อถึงกำหนดเวลาตายแล้วให้เคลื่อนจากภพภูมินั้น เป็นอันสิ้นสุดสถานะของรูปพรหมบุคคลในรูปภูมินั้น และรูปาวจรวิบากจิตดวงนั้นย่อมหมดกำลังในการให้ผลพร้อมกันไปด้วย

อนึ่ง บุคคลที่สามารถเกิดในรูปภูมิ ๑๖ ชั้น ใน ๑๐ ภูมิแรก สามารถเกิดได้ ๓ บุคคล ได้แก่ ติเหตุกปุถุชน ๑ พระโสดาบัน ๑ พระสกิทาคามี ๑ ที่ได้รูปฌานย่อมไปเกิดในภูมินั้นๆ ตามฌานที่ตนได้ คือ ถ้าได้รูปาวจรปฐมฌานกุศลย่อมไปเกิดในปฐมฌานภูมิ ๓ ถ้าได้รูปาวจรทุติยฌานกุศลหรือรูปาวจรตติยฌานกุศลย่อมไปเกิดในทุติยฌานภูมิ ๓ ถ้าได้รูปาวจรจตุตถฌานกุศลย่อมไปเกิดในตติยฌานภูมิ ๓

ถ้าได้รูปาวจรปัญจมฌานกุศลย่อมไปเกิดในเวหัปผลาภูมิ ๑ ส่วนติเหตุกปุถุชนที่ได้รูปาวจรปัญจมฌานกุศลแล้วเกิดความเบื่อหน่ายในจิต จึงใช้กำลังฌานดับจิตย่อมไปเกิดในอสัญญสัตตภูมิ พระอนาคามีทั้งหลายย่อมไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ๕ รูปาวจรวิบากจิตนี้มีจำนวน ๕ ดวง เหมือนกันกับรูปาวจรกุศลจิต เพราะรูปาวจรกุศลจิตแต่ละดวงนั้น ย่อมให้ผลเป็นรูปาวจรวิบากจิตเพียง ๑ ดวงตรงกันดวงต่อดวงเท่านั้น เช่น รูปาวจรปฐมฌานกุศลจิตย่อมให้ผลเป็นรูปาวจรปฐมฌานวิบากจิต ดังนี้เป็นต้น

(๓) รูปาวจรกิริยาจิต หมายถึง รูปฌานกิริยาจิตนี้ เป็นฌานจิตของพระอรหันต์ที่ได้รูปฌานด้วยวิธีการอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่

๑. ด้วยการที่พระอรหันต์ท่านเจริญสมถกัมมัฏฐาน โดยการเพ่งอารมณ์กัมมัฏฐาน ๒๕ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อัปปมัญญา ๓ (เว้นมัชฌัตตสัตวบัญญัติที่เป็นอารมณ์ของอุเบกขา) ตามสมควรแก่จริตของท่านนั้นๆ จนจิตแนบแน่นในอารมณ์นั้นโดยลำดับถึงขั้นอัปปนาสมาธิ องค์ฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติสุข เอกัคคตา ปรากฏเด่นชัดทำการข่มสภาวธรรมที่ทำให้จิตรับรู้อารมณ์หลากหลายนั้นให้สงบนิ่งอยู่ในอารมณ์เดียวในขณะนั้น ชื่อว่า รูปาวจรปฐมฌานกิริยาจิตได้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์นั้นแล้วต่อจากนั้นท่านจึงอบรมปฐมฌานกิริยานั้นให้

เป็นวสีทั้ง ๕ แล้วเจริญทุติยฌานกิริยาด้วยการเพ่งอารมณ์ ๑๔ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ กสิณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ อัปปมัญญา ๓ (เว้นมัชฌัตตสัตวบัญญัติ) พร้อมกับทำการละวิตกองค์ฌานซึ่งเป็นองค์ฌานที่หยาบกว่าองค์ฌานอื่นที่มีอยู่ในรูปาวจรปฐมฌานกิริยาจิตนั้น เมื่อละวิตกให้หายไปจากความรู้สึกได้แล้ว ชื่อว่า รูปาวจรทุติยฌานกิริยาจิตได้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์นั้นแล้ว

ต่อจากนั้น ท่านย่อมทำทุติยฌานกิริยานั้นให้เป็นวสีทั้ง ๕ แล้วเจริญตติยฌานกิริยาต่อไปโดยทำนองนี้จนได้จตุตถฌานกิริยา เมื่อได้จตุตถฌานกิริยาแล้วและทำให้เป็นวสีทั้ง ๕ แล้ว เจริญปัญจมฌานกิริยาด้วยการเพ่งอารมณ์กรรมฐาน ๑๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ กสิณ ๑๐ อานาปานสติ ๑ มัชฌัตตสัตวบัญญัติที่เป็นอารมณ์ของอุเบกขาอัปปมัญญา ๑ พร้อมกับทำการเปลี่ยนสุขเวทนาให้เป็นอุเบกขาเวทนา เมื่อเปลี่ยสุขเวทนาให้เป็นอุเบกขาเวทนาได้แล้ว ย่อมชื่อว่า รูปา-วจรปัญจมฌานกิริยาจิตได้เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์นั้นแล้ว เป็นอันว่า พระอรหันต์ท่านนั้นได้สำเร็จรูปาวจรฌานกิริยาทั้ง ๕ แล้ว แต่ถ้าท่านใดมีบารมีไม่ถึงรูปาวจรกิริยาทั้ง ๕ อาจได้เพียงฌาน ๑ ฌาน ๒ ฌาน ๓ หรือฌาน ๔ ตามสมควรแก่บารมีของท่านนั้นๆ

๒. ด้วยการที่เหตุกปุถุชน ๑ หรือผลเสกขบุคคล ๓ มีพระโสดาบัน เป็นต้นทำการเจริญสมถกัมมัฏฐานจนรูปาวจรฌานกุศลเกิดขึ้นโดยลำดับ ทำนองเดียวกันกับข้อที่ ๑ นั้นจนถึงรูปาวจรปัญจมฌานกุศล แล้วใช้รูปาวจรฌานกุศลที่ตนได้แล้วนั้นเป็นบาทเจริญวิปัสสนาจนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในที่สุด ฉะนั้น รูปาวจรฌานกุศลที่ท่านได้มาก่อนที่จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์นั้นย่อมแปรสภาพเป็นรูปาวจรฌานกิริยา ตามสภาพบุคคลที่เปลี่ยนไปนั้นด้วย คือ ย่อมแปรสภาพเป็นฌานจิตที่ไม่สามารถส่งผลให้เกิดขึ้นในภพชาติต่อไปได้อีกแล้ว เนื่องจากพระอรหันต์ทั้งหลายนั้น ท่านไม่ต้องเกิดมารับผลของกรรมในชาติต่อไปอีกแล้วนั่นเอง

๓. พระอรหันต์บางท่านเป็นผู้มีบุญญาธิการสั่งสมมามาก เมื่อได้บรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วฌานที่เคยสั่งสมมาแต่อดีตชาตินั้นย่อมปรากฏเกิดขึ้นหลังจากได้บรรลุอรหัตตมรรคอรหัตตผลแล้วฌานของท่านเหล่านี้ เรียกว่า มัคคสิทธิฌาน[๔๓] แปลว่า ฌานที่สำเร็จมาด้วยอำนาจของมรรคญาณ รูปาวจรฌานจิตของพระอรหันต์ประเภทนี้ ย่อมเรียกว่า รูปาวจรกิริยาจิต เช่นเดียวกัน

รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง[๔๔] มีชื่อดังนี้ คือ

- วิตกฺกวิจารปีติสุขเอกคฺคตาสหิตํ ปฐมชฺฌานกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กฺริยจิตฺตํ[๔๕] แปลว่า ปฐมฌานกุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

---

[๔๓] พระครูสมุห์ทวี เกตุธมฺโม, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และ ๗ คู่มือจูฬอาภิธรรมิกะโท**, (ม.ป.ท., ๒๕๕๔), หน้า ๔๗.

[๔๔] อภิธรรมยุคหลัง รุ่นอรรถกถาฎีกา นิยมแบ่งรูปฌานเป็น ๕ ขั้น เรียกว่า “ฌานปัญจกนัย” (แล้วเรียกฌานที่แบ่ง ๔ อย่างเดิมเป็นจตุกกนัย) ดูรายละเอียดใน **พุทธธรรม** (ฉบับปรับขยาย), พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์ ในเครือ บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โอม จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๘๒๑-๘๒๒.

[๔๕] พระบาลี, องค์ธรรม และคำแปลของ รูปาวจรวิบากจิต ๕ รูปาวจรกิริยาจิต ๕ นั้น เหมือนกันกับรูปาวจรกุศลจิต ๕ ทุกประการ

- วิจารปีติสุขเอกคฺคตาสหิตํ ทุติยชฺฌานกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กฺริยจิตฺตํ แปลว่า ทุติยฌานกุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๔ คือวิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

- ปีติสุขเอกคฺคตาสหิตํ ตติยชฺฌานกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กฺริยจิตฺตํ แปลว่า ตติยฌาน กุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

- สุขเอกคฺคตาสหิตํ จตุตฺถชฺฌานกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กฺริยจิตฺตํ แปลว่า จตุตถฌานกุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา

- อุเปกฺขาเอกคฺคตาสหิตํ ปญฺจมชฺฌานกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กฺริยจิตฺตํ แปลว่า ปัญจมฌานกุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน๒คือ อุเบกขา เอกัคคตา[๔๖]

๔) อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง เป็นสภาพจิตที่เกี่ยวข้องกับการรับอรูปวัตถุ คือ อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับสภาพที่ไม่มีรูป หรืออรูปฌานและอรูปภพคือความเป็นอรูปพรหมหรือเป็นสภาพจิตที่เกิดขึ้นโดยการเจริญสมถกัมมัฏฐานที่มีอรูปกัมมัฏฐานเป็นอารมณ์ องค์ฌานมีเพียง ๒ อย่าง คือ อุเบกขา และเอกัคคตา ซึ่งได้แก่ กสิณุคฆาฏิมากาสบัญญัติ อากาสานัญจายตนนิมิต นัตถิภาวบัญญัติ และอากิญจัญญายตนนิมิต ตามลำดับของอรูปฌาน ๔ จนเข้าถึงความแนบแน่นในอารมณ์อย่างยิ่งเป็นอัปปนาสมาธิ จึงจัดเป็นจำพวกอัปปนาจิตหรือฌานจิตด้วย แต่มีสภาพหนักแน่นมั่นคงกว่า รูปาวจรจิตที่กล่าวมาแล้ว จึงเรียกว่า อาเนญชจิต แปลว่า จิตที่มีกำลังหนักแน่นไม่หวั่นไหว มี ๑๒ ดวง ได้แก่ อรูปาวจรกุศลจิต ๔ อรูปาวจรวิบากจิต ๔ อรูปาวจรกิริยาจิต ๔[๔๗]

อรูปาวจรจิต มี ๑ อย่างโดยประเภทแห่งการประกอบกับอุเบกขาเวทนา

มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีวัตถุและจิตที่ไม่มีวัตถุ

มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตทราม จิตปานกลาง และจิตประณีต

มี ๔ อย่าง โดยจำแนกตามอารมณ์

อารมณ์ ๔ ของอรูปาวจรกุศลจิตนั้น คือ อากาศอันเกิดขึ้นด้วยการเพิกกสิณ (กสิณุคฆาฏิมากาศบัญญัติ) จิตที่เป็นไปในอากาศ(อากาสานัญจายตนะ) ความปราศจากแห่งจิต(นัตถิภาวบัญญัติ) และอากิญจัญญายตนะ อรูปาวจร[๔๘] กุศลจิตนี้มี ๔ ดวงโดยประเภทแห่งอารมณ์นั้นตามลำดับ

อรูปาวจรจิต[๔๙] ๑๒ ดวงนี้ คือ

- อุเปกฺขาเอกคฺคตาสหิตํ อากาสานญฺจายตนกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กฺริยจิตฺตํ แปลว่า อากาสานัญจายตนกุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา มีรายละเอียดดังนี้คือ

---

[๔๖] รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง, รูปาวจรวิบากจิต ๕ ดวง และรูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง ดูรายละเอียดใน **จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง**, หน้า ๔๔๖-๕๓๔.

[๔๗] อรูปาวจรกุศลจิต ๔, อรูปาวจรวิบากจิต ๔ และอรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดูรายละเอียดใน **จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง**, หน้า ๕๓๖.

[๔๘] อภิ.สงฺ.(บาลี) ๓๔/๑๖๐๕/๓๔๓, อภิ.สงฺ.(ไทย) ๓๔/๑๖๐๕/๓๘๗.

[๔๙] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๐๗.

อากาสานัญจายตนฌาน (ปฐมารูปจิต) หมายถึง มีอากาสบัญญัติอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์ ซึ่งตามความเป็นจริงแล้วอรูปาวจรกุศลฌานนี้ ถ้าหากนับโดยวิธีจตุกกนัยแล้วหมายถึงรูปาวจรจตุตถฌาน[๕๐] และถ้านับโดยวิธีปัญจกนัย[๕๑]แล้วหมายถึงรูปาวจรปัญจมฌาน แต่จะอย่างไรก็ตามอรูปาวจรฌาน (อรูปฌาน) นี้เหตุที่ท่านเรียกว่าปัญจมฌานเพราะว่ามีองค์ฌานเท่ากับปัญจมฌานในรูปาวจร ธรรมชาติของอรูปาวจรฌานนี้คือการละทิ้งอารมณ์กสิณ (รูปสัญญา) ซึ่งเป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌาน เป็นเหตุให้อากาสบัญญัติกล่าวคือความว่างจากอารมณ์กสิณ(กสิณุคฆาฏิมากาส หมายถึง อากาศที่ได้รับจากการเพิกกสิณ[๕๒]) ปรากฏเป็นอารมณ์ของอรูปฌานขั้นที่ ๑ ซึ่งเพ่งอากาสบัญญัติ (ที่ที่ว่างเปล่าโดยปราศจากสสาร) เป็นอารมณ์โดยลักษณะที่ว่า “อากาศไม่มีที่สิ้นสุด” ท่านเรียกฌานนี้ว่าอากาสานัญจายตนฌาน และเพราะเหตุที่ข้ามพ้น (ละ) รูปสัญญาซึ่งเป็นอารมณ์ของรูปาวจรฌานได้จึงเรียกว่าอรูปาวจรฌาน[๕๓]

หรืออีกนัยหนึ่งดังจะยกตัวอย่างให้เห็นเป็นรูปธรรมกล่าวคือฌานจิตที่ยึดหน่วงเอาอากาศเพิกถอนปฏิภาคนิมิตของกสิณ[๕๔] ๙ อย่าง (เว้นอากาสกสิณ) มีปฐวีกสิณเป็นต้นออกหมดแล้วนั้นมาเป็นอารมณ์ หรือเป็นฌานจิตที่ยึดหน่วงเอาอากาศที่ว่างเปล่าซึ่งมีสภาพกว้างขวางหาที่สุดมิได้ในขอบเขตแห่งวงกสิณที่เพิกถอนนิมิตของกสิณเดิมออกไปหมดแล้วมาเป็นอารมณ์ อุปมาเหมือนโรงพระอุโบสถหลังใหญ่ ซึ่งมีพระภิกษุสงฆ์มานั่งประชุมทำสังฆกรรมกันเต็มพื้นที่บริเวณภายในโรงพระอุโบสถนั้น

การเพิกถอนปฏิภาคนิมิตของกสิณนั้น เปรียบเหมือนการให้ภิกษุสงฆ์ออกไปจากบริเวณภายในโรงอุโบสถให้หมด เหลือแต่ความว่างเปล่าภายในบริเวณโรงพระอุโบสถเท่านั้น แล้วจึงเพ่งอยู่ที่ความว่างเปล่าภายในขอบเขตของโรงพระอุโบสถนั้น หมายความว่า พระโยคีบุคคลนั้นพึงทำมนสิการในใจนึกให้ภาพภิกษุสงฆ์เหล่านั้นหายไปจากจิตใจ ให้เห็นว่าในบริเวณภายในโรงพระอุโบสถนั้นไม่มีภิกษุเหลืออยู่เลยแม้แต่รูปเดียว มีแต่สภาพว่างเปล่าไม่มีอะไรอยู่เลย

แม้จะมีภิกษุนั่งกันอยู่เต็มไปหมดก็ตาม แต่ก็ไม่ได้ใส่ใจในหมู่ภิกษุเหล่านั้น ใส่ใจแต่เฉพาะความว่างเปล่าของขอบเขตบริเวณภายในโรงพระอุโบสถเท่านั้น ใส่ใจแต่เฉพาะความว่างเปล่าของขอบเขตบริเวณภายในโรงพระอุโบสถเท่านั้น ซึ่งตรงกับสภาพที่พระโยคีบุคคลพยายามเพิกถอนใจออกจากปฏิภาคนิมิต (นิมิตเสมือน, นิมิตเทียบเคียงเป็นภาพเหมือนของอุคคหนิมิตเกิดจากสัญญาสามารถนึกขยายหรือย่อส่วน ให้ใหญ่หรือเล็กได้ตามความปรารถนา) แห่งกสิณ ๙ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง(เว้น อากาสกสิณที่ไม่ต้องเพิกออก เพียงแต่กำหนดใจให้ปฏิภาคนิมิตนั้นมีความใสและ

---

[๕๐] ปฐมารูปจิต,ทุติยารูปจิต,ตติยารูปจิต และจตุตถารูปจิต ดูรายละเอียดใน **คู่มือการศึกษาพระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๑ ตอนที่ ๒ จิตปรมัตถ์**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๖๑-๖๒.

[๕๑] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๕๕๗.

[๕๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๙๑๑.

[๕๓] พระมหาไพโรจน์ ฌาณกุสโล และจำรูญ ธรรมดา, **ประตูสู่พระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์**, หน้า ๑๘.

[๕๔] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๒๙.

ละเอียดอ่อน จนเห็นเป็นเหมือนอากาศธรรมชาติทั่วไปและสามารถขยายให้กว้างขวางเวิ้งว้างออกไปได้โดยไม่มีที่สุด) ให้เห็นว่ามีแต่อากาศที่ว่างเปล่าเวิ้งว้างหาที่สุดมิได้ ในวงรอบขอบเขตแห่งดวงกสิณนั้นๆ โดยมนสิการว่า ไม่มีปฏิภาคนิมิตแห่งกสิณนั้นเหลืออยู่อีกแล้ว โดยภาวนาว่า “อากาโส อนนฺโต” หรือ “อากาศไม่มีที่สิ้นสุด” เช่นนี้เรื่อยไป จนกว่าอากาสานัญจายตนฌานจะเกิดขึ้นยึดหน่วงเอาอากาศที่ว่างเปล่ากว้างขวางนั้นมาเป็นอารมณ์ได้อย่างแนบแน่น

- อุเปกฺขาเอกคฺคตาสหิตํ วิญฺญาณญฺจายตนกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กฺริยจิตฺตํ แปลว่า วิญญาณัญจายตนกุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา มีรายละเอียดดังนี้ คือ

วิญญาณัญจายตนฌาน[๕๕] (ทุติยารูปจิต) หมายถึง มีปฐมอรูปวิญญาณอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์ กล่าวคือเมื่อพระโยคาวจรปรารถนาที่จะเข้าฌานขั้นสูงขึ้นไปอีก จำเป็นต้องละแม้อารมณ์ที่กำหนดอยู่คืออากาสบัญญัติแล้ว กำหนดปฐมอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์ก็ปฐมอรูปวิญญาณนั้น เดิมที่เคยมีอากาสบัญญัติอันไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอารมณ์เพราะฉะนั้น เมื่อตนเองกลับกลายมาเป็นอารมณ์ของจิตอื่น (คือทุติยอรูปวิญญาณจิต) จึงเป็นวิญญาณอันไม่มีที่สิ้นสุดเช่นกัน ส่วนทุติยอรูปวิญญาณจิตนั้นเป็นจิตที่เพ่งปฐมอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์จึงได้ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนฌาน[๕๖]

หรืออีกนัยหนึ่งดังจะยกตัวอย่างให้เห็นเป็นรูปธรรมกล่าวคือฌานจิตที่ยึดหน่วงเอาอากาสานัญจายตนฌานได้ ซึ่งดับไปแล้วนั้นมาเป็นอารมณ์โดยภาวนาว่า “วิญฺญาณํ อนนฺตํ” หรือ “วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด” ดังนี้เรื่อยไป จนกว่าวิญญาณัญจายตนฌานจิตจะเกิดขึ้น พร้อมกับยึดหน่วงเอาอากาสานัญจายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์ได้อย่างแนบแน่น หมายความว่า วิญญาณัญจายตนฌานจิตนี้ เป็นจิตที่ยึดหน่วงเอาจิตด้วยกันเองมาเป็นอารมณ์ เรียกว่ามีอารมณ์เป็นปรมัตถ์ แต่เป็นอดีตอารมณ์ และเป็น อัชฌัตตอารมณ์ อย่างเดียว กล่าวคือ พระโยคีบุคคลนั้นย่อมสามารถยึดเอาเฉพาะอากาสานัญจายตนฌานจิตที่ตนได้แล้วเท่านั้นมาเป็นอารมณ์ ไม่สามารถไปนึกหน่วงเอาฌานจิตของบุคคลอื่นมาเป็นอารมณ์ได้

อนึ่ง วิญญาณัญจายตนฌานจิตนี้ย่อมยึดหน่วงเอาความรู้สึกแห่งอากาสานัญจายตนฌานจิตซึ่งดับไปแล้วมาเป็นอารมณ์ อุปมาเหมือนโรงพระอุโบสถหลังใหญ่ที่ว่างเปล่าอยู่นั้น บัดนี้ ได้ให้พระสงฆ์เข้ามานั่งประชุมทำสังฆกรรมกันอยู่เต็มบริเวณภายในโรงพระอุโบสถนั้นอย่างเดิม พระโยคีบุคคลนั้นย่อมหันมาใส่ใจเพ่งอยู่เฉพาะภาพพระสงฆ์ที่นั่งประชุมกันอยู่เท่านั้น โดยมิได้ใส่ใจถึงขอบเขตบริเวณภายในของโรงพระอุโบสถนั้นเลย หรือพระโยคีบุคคลนั้น เมื่อได้นึกให้ภาพของพระสงฆ์ที่นั่งประชุมกันทำสังฆกรรมเต็มบริเวณพื้นที่ภายในโรงพระอุโบสถเหล่านั้นให้หายไปจากจิตใจจนเห็นเหลืออยู่แต่ความว่างเปล่าแล้ว ต่อมาพระโยคีบุคคลนั้นกลับเปลี่ยนอารมณ์เสียใหม่ โดยการนึกให้ภาพพระสงฆ์มาปรากฏแทนที่สภาพที่ว่างเปล่านั้นจนเต็มบริเวณภายในโรงพระอุโบสถเหมือนเดิมโดยไม่ใส่ใจถึงขอบเขตภายในโรงพระอุโบสถนั้นอีกเลย ซึ่งตรงกับสภาพที่พระโยคีบุคคลเปลี่ยนจากการนึกหน่วงเอาอากาศที่ว่างเปล่าเป็นอารมณ์นั้น แล้วหันมานึกหน่วงเอาจิตที่ไปยึดหน่วงเอาอากาศนั้น

---

[๕๕] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๑๕.

[๕๖] พระมหาไพโรจน์ ฌาณกุสโล และจำรูญ ธรรมดา, **ประตูสู่พระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์**, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๙.

แหละมาเป็นอารมณ์แทน ด้วยการภาวนาว่า “วิญฺญาณ์ อนนฺต์” หรือ “วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุด” ดังนี้เรื่อยไป จนกว่าวิญญาณัญจายตนฌานจิตจะเกิดขึ้นพร้อมด้วยการยึดหน่วงเอาอากาสานัญจายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์ได้อย่างแนบแน่น

- อุเปกฺขาเอกคฺคตาสหิตๆ อากิญฺจญฺญายตนกุสลจิตฺตๆ วิปากจิตฺตๆ กฺริยจิตฺตๆ แปลว่า อากิญจัญญายตนกุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา มีรายละเอียดดังนี้ คือ

อากิญจัญญายตนฌาน[๕๗] (ตติยารูปจิต) หมายถึง มีนัตถิภาวบัญญัติ (ความไม่มีแห่งปฐมอรูปวิญญาณนั้น) เป็นอารมณ์ กล่าวคือเมื่อพระโยคาวจรปรารถนาที่จะเลื่อนขึ้นสู่ฌานขั้นสูงไปอีก แม้แต่ปฐมอรูปวิญญาณซึ่งเป็นอารมณ์ที่ตนกำหนดอยู่ก็จำเป็นต้องละครั้นละแล้วก็เท่ากับว่าอารมณ์คือปฐมอรูปวิญญาณไม่มีจึงปรากฏเป็น “นัตถิภาวบัญญัติ” ขึ้นมาแทน นัตถิภาวะหมายถึงความไม่ปรากฏแห่งปฐมอรูปวิญญาณ เมื่อวิญญาณไม่ปรากฏจึงต้องเพ่งนัตถิภาวะ ว่านัตถิกิญจิไม่มีอะไรเลยก็ฌานจิตที่เพ่งนัตถิภาวบัญญัติเป็นอารมณ์นี้ ท่านเรียกว่าอากิญจัญญายตนฌาน[๕๘]

หรืออีกนัยหนึ่งดังจะยกตัวอย่างให้เห็นเป็นรูปธรรมกล่าวคือฌานจิตที่ยึดหน่วงเอาความไม่มีอยู่แห่งอากาสานัญจายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์ หรือการมนสิการถึงความไม่มีอยู่แห่งอากาสานัญจายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์ โดยภาวนาว่า “นตฺถิ กิญฺจิ”หรือ“นิดหนึ่งก็ไม่มี น้อยหนึ่งก็ไม่มี”ดังนี้เรื่อยไปจนกว่า อากิญจัญญายตนฌานจิตจะเกิดขึ้นพร้อมกับยึดหน่วงเอาความไม่มีอยู่แห่งอากาสานัญจายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์ได้อย่างแนบแน่น หมายความว่า อากิญจัญญายตนฌานจิตนี้ เป็นฌานจิตที่มีอารมณ์เป็นบัญญัติ เรียกว่า นัตถิภาวบัญญัติ

กล่าวคือ พระโยคีบุคคลนั้นทำการนึกหน่วงเอาความไม่มีอยู่แห่งอากาสา นัญจายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์แทนที่อารมณ์ของวิญญาณัญจายตนฌานนั้นหรือนึกให้สภาพความรู้สึกแห่งอากาสานัญจายตนนิมิตนั้นหายไปจากจิตใจ แล้วหันมาใส่ใจถึงความไม่มีแห่งอากาสานัญจายตนนิมิตนั้นแทน อุปมาเหมือนโรงพระอุโบสถหลังใหญ่ที่พระสงฆ์ประชุมทำสังฆกรรมกันอยู่นั้น บัดนี้พระสงฆ์ได้ออกไปกันหมดแล้วไม่มีเหลืออยู่แม้แต่รูปเดียว พระโยคีบุคคลจึงใส่ใจเพ่งอยู่ที่ความไม่มีแห่งพระสงฆ์นั้นเท่านั้น โดยไม่ใส่ใจในขอบเขตบริเวณภายในโรงพระอุโบสถนั้นเลย

อีกนัยหนึ่ง แม้พระสงฆ์จะยังคงนั่งประชุมกันอยู่เต็มบริเวณภายในโรงพระอุโบสถนั้นก็ตาม แต่พระโยคีบุคคลนั้น กลับกำหนดนึกให้รู้สึกว่าพระสงฆ์ไม่มีอยู่แล้ว ทั้งไม่ได้ใส่ใจในขอบเขตบริเวณภายในโรงพระอุโบสถนั้นด้วย กำหนดใส่ใจแต่เพียงความไม่มีอะไรเหลืออยู่เลยในบริเวณภายในโรงพระอุโบสถนั้น ซึ่งตรงกับสภาพที่พระโยคีบุคคลนั้นเปลี่ยนจากการนึกหน่วงเอาอากาสา-นัญจายตนนิมิตมาเป็นอารมณ์อยู่นั้น แล้วกลับกำหนดให้ความรู้สึกและอารมณ์ที่ยึดหน่วงอยู่นั้นหายไปจากจิตใจโดยไม่ให้หลงเหลือติดค้างอยู่ในความรู้สึกเลยแม้แต่น้อย ด้วยการภาวนาว่า “นตฺถิ กิญฺจิ” หรือ “นิดหนึ่งก็ไม่มี น้อยหนึ่งก็ไม่มี” ดังนี้เรื่อยไปจนกว่าอากิญจัญญายตนฌานจิตจะเกิดขึ้นพร้อมกับยึดหน่วงเอาความไม่มีอยู่แห่งอากาสานัญจายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์ได้อย่างแนบแน่น

---

[๕๗] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๑๗.

[๕๘] พระมหาไพโรจน์ ฌาณกุสโล และจำรูญ ธรรมดา, **ประตูสู่พระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์**, หน้า ๑๙.

- อุเปกฺขาเอกคฺคตาสหิตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสลจิตฺตํ วิปากจิตฺตํ กฺริยจิตฺตํ แปลว่า เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลจิต ๑ วิปากจิต ๑ กิริยาจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา-เอกัคคตา มีรายละเอียดดังนี้คือ

เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน[๕๙] (จตุตถารูปจิต) หมายถึง เป็นจิตที่ไม่มีสัญญาชนิดหยาบแต่ยังมีสัญญาชนิดละเอียดอยู่ มีตติยอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์ กล่าวคือเมื่อพระโยคาวจรปรารถนาที่จะเลื่อนขึ้นสู่ฌานขั้นสูงไปอีก ก็จำเป็นต้องละนัตถิภาวบัญญัติซึ่งเป็นอารมณ์ที่ตนเพ่งกำหนดอยู่ และเมื่อละอารมณ์นั้นแล้วก็ไม่มีอะไรที่จะนำมาเป็นอารมณ์ จึงต้องนำตติยอรูปวิญญาณมาเป็นอารมณ์ก็ฌานที่เพ่งตติยอรูปวิญญาณเป็นอารมณ์นี้เป็นฌานที่ละเอียดอ่อนที่สุด ยากที่จะรู้ได้ว่ายังมีเมื่อพระโยคาวจรเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนฌานนี้ แล้วถ้าเป็นพระอริยบุคคลชั้นอนาคามีหรือพระอรหันต์ ก็สามารถคอยเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธ คือเนวสัญญานาสัญญายตนะซึ่งเป็นปัจจัยให้ดับสัญญาและเวทนาได้[๖๐]

หรืออีกนัยหนึ่งดังจะยกตัวอย่างให้เห็นเป็นรูปธรรมกล่าวคือฌานจิตที่ยึดหน่วงเอาสภาพความรู้สึกที่ประณีตละเอียดอ่อนของอากิญจัญญายตนฌานซึ่งดับไปแล้วมาเป็นอารมณ์โดยภาวนาว่า “เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตํ” หรือ “อากิญจัญญายตนฌานนี้ละเอียดหนอ อากิญจัญญายตนฌานนี้ประณีตหนอ” เช่นนี้เรื่อยไปจนกว่าเนวสัญญา-นาสัญญายตนฌานจิตนั้นจะปรากฏขึ้น พร้อมกับยึดหน่วงเอาสภาพความรู้สึกที่ประณีตและละเอียดอ่อนของอากิญจัญญายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์ได้อย่างแนบแน่น หมายความว่า เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิตนี้ เป็นฌานจิตที่ยึดหน่วงเอาจิตด้วยกันเองมาเป็นอารมณ์ เรียกว่า มีอารมณ์เป็นปรมัตถ์ แต่เป็น อดีตอารมณ์และเป็นอัชฌัตตอารมณ์ อย่างเดียว

กล่าวคือ พระโยคีบุคคลย่อมสามารถยึดเอาเฉพาะอากิญจัญญายตนฌานจิตที่ตนได้แล้วเท่านั้นมาเป็นอารมณ์ ไม่สามารถไปนึกหน่วงเอาฌานจิตของบุคคลอื่นมาเป็นอารมณ์ได้ เปรียบเหมือนพระโยคีบุคคลนั้นละจากการกำหนดเอาความไม่มีพระสงฆ์เหลืออยู่เลยในบริเวณภายในโรงพระอุโบสถนั้นแล้วหันมากำหนดนึกหน่วงเอาความรู้สึกที่ไปรับรู้ความไม่มีพระสงฆ์เหลืออยู่เลยซึ่งได้ดับไปแล้วนั้นมาเป็นอารมณ์แทน หรือเปรียบเหมือนโรงพระอุโบสถนั้นได้ถูกรื้อถอนขนทัพสัมภาระทิ้งไปหมดแล้ว พระโยคีบุคคลนั้นย่อมกำหนดนึกหน่วงเอาภาพของโรงพระอุโบสถที่เคยมีอยู่และภาพที่เคยมีพระสงฆ์มานั่งประชุมกันทำสังฆกรรมอยู่เต็มบริเวณภายในโรงพระอุโบสถนั้น ซึ่งบัดนี้เหลืออยู่เพียงร่องรอยภาพในอดีต อันเป็นความทรงจำที่อยู่ภายในส่วนลึกของจิตใจเท่านั้น

ฉะนั้น อากิญจัญญายตนฌานนิมิตนี้จึงปรากฏในความรู้สึกของพระโยคีบุคคลนั้นเป็นสภาพที่ประณีตและละเอียดอ่อน อันมีอยู่เพียงความรู้สึกลึกๆ เท่านั้นโดยภาวนาว่า “เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณีตํ” หรือ “อากิญจัญญายตนฌานนี้ละเอียดหนอ อากิญจัญญายตนฌานนี้ประณีตหนอ” เช่นนี้เรื่อยไป จนจิตนั้นเข้าถึงสภาพที่ละเอียดอ่อนไปตามสภาพของอารมณ์ที่ไปยึดหน่วงนั้นด้วย เมื่อเข้าถึงสภาพเช่นนั้นแล้ว เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิตย่อมปรากฏเกิดขึ้น พร้อมกับยึดหน่วงเอาอากิญจัญญายตนนิมิตนั้นมาเป็นอารมณ์ได้อย่างแนบแน่น อนึ่ง เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิตนี้มีสภาพประณีตและละเอียดอ่อนจนถึงขั้นที่ว่า “จะว่ามีความรู้สึกอยู่ก็ไม่ใช่ จะว่ามีความรู้สึกอยู่เลยก็

---

[๕๙] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๑๙.

[๖๐] พระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล และจำรูญ ธรรมดา, **ประตูสู่พระอภิธรรมเจ็ดคัมภีร์**, หน้า ๑๙.

ไม่เชิง” เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิตนี้ จึงเป็นสภาพจิตที่มีกำลังสมาธิหนักแน่นมาก สามารถที่จะเป็นบาทแก่อภิญญา และเป็นฐานในการเข้านิโรธสมาบัติ หรือสัญญาเวทยิตนิโรธได้

สรุปได้ว่า ในบรรดาสมาบัติเหล่านั้น พึงทราบอรูปสมาบัติทั้ง ๔ ซึ่งมีองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา และเอกัคคตาเหล่านี้มีได้เพราะล่วงพ้นอารมณ์โดยสิ้นเชิงก็เพื่อความประณีตดีกว่ากัน กล่าวคือ

- อรูปสมาบัติที่ ๑ มีได้เพราะล่วงพ้นอารมณ์คือกสิณรูป
- อรูปสมาบัติที่ ๒ มีได้เพราะล่วงพ้นอากาศ
- อรูปสมาบัติที่ ๓ มีได้เพราะล่วงพ้นวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ
- อรูปสมาบัติที่ ๔ มีได้เพราะล่วงพ้นการปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ[๖๑]

๕) **โลกุตตรจิต**[๖๒] มี ๑ โดยอารมณ์ คือนิพพาน

มี ๒ อย่าง โดยจำแนกเป็นจิตที่มีวัตถุแน่นอนและจิตที่มีวัตถุไม่แน่นอน

มี ๓ อย่าง โดยจิตที่พึงบรรลุด้วยหนทางสู่วิโมกข์ ๓ (สุญญตานุปัสสนา อนิมิตตานุปัสสนา และอัปปณิหิตานุปัสสนา)

มี ๔ อย่าง โดยประเภทแห่งการประกอบกับมรรค ๔

ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี ได้ให้ความหมายของ โลกุตตร[๖๓] ไว้ ๓ อย่าง คือ (๑)ฌานที่ข้ามโลก คือวัฏฏทุกข์ที่มีในภูมิ ๓ (๒) ฌานที่ล่วงพ้นโลก คือวัฏฏทุกข์ที่มีในภูมิ๓ และ (๓) ธรรมชาติที่ล่วงพ้นครอบงำโลกตั้งอยู่ ซึ่งความหมายมีดังนี้ คือ

- ฌานที่ข้ามโลก หมายถึง โลกุตตรฌานคือมรรคที่เป็นสภาวะข้ามพ้นวัฏฏทุกข์
- ฌานที่ล่วงพ้นโลก หมายถึง โลกุตตรฌานคือผลที่เป็นสภาวะล่วงพ้นจากวัฏฏทุกข์
- ธรรมชาติที่ล่วงพ้นครอบงำโลกตั้งอยู่ หมายถึง นิพพาน

ใน **นิยยานิกทุกะ**[๖๔] คำว่า นิยยานิกะ คือ ฌานที่กระทำให้บุคคลออกไปจากวัฏฏทุกข์ ดังจะเห็นได้ว่า บุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยโลกุตตรฌานนั้น

- กำหนดรู้ทุกข์อยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป
- ละสมุทัยอยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป
- รู้แจ้งนิโรธอยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป
- เจริญมรรคอยู่ ชื่อว่าย่อมออกไป

ดังนั้นโลกุตตรฌานนั้นจึงชื่อว่านิยยานิกะ

ดังนั้น โลกุตตรจิต หมายถึง สภาพจิตที่เข้าถึงสภาวะที่พ้นจากความแตกดับทำลาย หมายความว่า เป็นสภาพจิตที่สามารถเข้าไปรับรู้สภาวะของพระนิพพานได้โดยประจักษ์แจ้ง เรียกว่า

---

[๖๑] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๒๖-๖๒๗.

[๖๒] อภิ.สง.(บาลี) ๓๔/๑๔๖๔/๓๒๑, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๑๔๖๔/๓๕๙.

[๖๓] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๓๙.

[๖๔] อภิ.สง.(บาลี) ๓๔/๙๗/๓๗, อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๙๗/๑๙.

ปัจจักขสิทธิญาณ[๖๕] สภาวะของพระนิพพานนั้นเป็นสภาพที่คงที่ไม่มีการเกิดดับและไม่มีการเปลี่ยนแปลง เป็นสภาวะที่มีความสงบระงับจากกิเลสตัณหาทั้งปวง และเป็นสภาพจิตที่ปราศจากความเป็นขันธ์ ๕

มรรคจิต หมายถึง สภาพจิตที่เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่ประหาณอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานนั้นให้หมดสิ้นไปโดยลำดับ ตามสมควรแก่กำลังของมรรคนั้นๆ พร้อมกับการเสพสภาวะของพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยปัจจักขสิทธิญาณคือ ปัญญาญาณที่ได้รับรู้พระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างประจักษ์แจ้งชัดเจน ไม่มีความคลุมเครือหรือเลือนลาง และเป็นสภาพจิตที่รับรู้เฉพาะพระนิพพานเป็นอารมณ์อย่างเดียวเท่านั้น ไม่ไปรับรู้อารมณ์อย่างอื่นเลย จึงเป็นสภาพจิตที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงในการรับรู้สภาพของอารมณ์ เหมือนกับโลกียจิตทั้งหลาย[๖๖]

ผลจิต หมายถึง โลกุตตรวิบาก ซึ่งเป็นจิตที่เป็นผลของโลกุตตรกุศลจิตหรือมรรคจิต ซึ่งเป็นผลธรรมที่เกิดขึ้นติดต่อกันกับมรรคจิตทันที เมื่อมรรคจิตนั้นดับลงโดยไม่มีจิตดวงอื่นมาเกิดคั่นระหว่างเลยในมัคควิถีนั้น ฉะนั้น ผลจิตนี้จึงเรียกว่า อกาลิกธรรม หรือ อกาลิโก แปลว่า เป็นผลธรรมที่ไม่ต้องรอกาลเวลา เมื่อผลจิตเกิดขึ้นแล้วย่อมทำให้บุคคลนั้นสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลชั้นนั้นๆ อย่างสมบูรณ์อีกนัยหนึ่ง ผลจิตนี้เป็นสภาพจิตที่เกิดขึ้นในขณะที่พระอริยบุคคลนั้นๆ เข้าผลสมาบัติในผลจิตที่ตนเองได้ถึงแล้วในปัจจุบันนั้น[๖๗]

อรหัตตผลจิต หมายถึง สภาพจิตที่เป็นผลของอรหัตตมรรคจิต ซึ่งมีสภาพเป็นอกาลิก-ธรรม คือ เป็นผลธรรมที่ไม่ต้องรอกาลเวลา ย่อมเกิดขึ้นในลำดับแห่งอรหัตตมรรคจิตทันที โดยไม่มีจิตดวงอื่นมาเกิดคั่นระหว่างเลย เป็นสภาพจิตที่เกิดขึ้นเพื่อเสวยวิมุตติสุข หลังจากที่อรหัตตมรรคจิตได้ทำการประหาณอนุสัย[๖๘]กิเลสที่เหลือจากมรรคทั้ง ๓ ข้างต้น ได้แก่ ภวราคะ คือ ความยินดีติดใจในภพภูมิ๑ มานะ คือ ความเย่อหยิ่งถือตัว ๑ และ อวิชชา คือ ความไม่รู้จริง ๑ ให้หมดสิ้นไปจากขันธ-สันดานเป็นสมุจเฉทปหาน จึงทำให้บุคคลนั้นเป็นผู้สิ้นจากอาสวกิเลสทั้งปวง เรียกว่า พระขีณาสพ ซึ่งเปลี่ยสภาพจากพระอนาคามีเป็นพระอรหันต์[๖๙]

โลกุตตรจิต ๔๐ ดวง[๗๐] (มรรคจิต ๒๐ ดวง, ผลจิต ๒๐ ดวง) นี้ ได้แก่ มรรคจิต ๒๐ ดวง และผลจิต[๗๑] ๒๐ ดวง ดังนี้ คือ

---

[๖๕] พระมหาชินวัฒน์ จกฺกวโร, **จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง**, หน้า ๕๙๙.

[๖๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐๕.

[๖๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗๓.

[๖๘] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๓๑๘.

[๖๙] พระมหาชินวัฒน์ จกฺกวโร, **จิตโดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง**, หน้า ๗๑๗.

[๗๐] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๑๗.

[๗๑] ผลจิต ๒๐ นั้น พระบาลี,องค์ธรรม และคำแปล เหมือนกันกับมรรคจิตทุกประการ เพียงแต่เปลี่ยนจาก มคฺคจิตฺตํ เป็น ผลจิตฺตํ เท่านั้น

- วิตกฺกวิจารปีติสุขเอกคฺคตาสหิตํ ปธมชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ แปลว่า ปฐมฌานโสดาปัตติมรรคจิต๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

- วิจารปีติสุขเอกคฺคตาสหิตํ ทุติยชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ แปลว่า ทุติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

- ปีติสุขเอกคฺคตาสหิตํ ตติยชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ แปลว่า ตติยฌานโสดาปัตติมรรคจิต๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

- สุขเอกคฺคตาสหิตํ จตุตฺถชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ แปลว่า จตุตถฌานโสดาปัตติมรรคจิต๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา

- อุเปกฺขาเอกคฺคตาสหิตํ ปญฺจมชฺฌานโสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ อนาคามิมคฺคจิตฺตํ อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ แปลว่า ปัญจมฌานโสดาปัตติมรรคจิต๑ สกทาคามิมรรคจิต ๑ อนาคามิมรรคจิต ๑ อรหัตตมรรคจิต ๑ ที่เกิดพร้อมด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขาเอกัคคตา

สรุปว่า โลกุตตรมรรคเป็นชื่อของวิปัสสนา เพราะว่าวิปัสสนาเป็นเหตุให้มรรคเกิดขึ้นและมรรคนั้นเป็นสภาวะว่างเปล่าจากราคะย่อมได้ชื่อว่า สุญญตะ[๗๒] รับเอาหรือมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ จึงกล่าวได้ว่ามรรคเป็นเหตุให้ผลเกิดขึ้นคือพ้นจากสังขารและวัฏฏะทุกข์ ด้วยการรู้เห็นรูปนามขันธ์ ๕ นี้ว่าเป็นอนิจจังคือไม่เที่ยง ทุกขังคือเป็นทุกข์ อนัตตาคือไม่มีอัตตาตัวตน ปราศจากสัตว์บุคคลเราเขาเป็นต้น ยกตัวอย่างเช่น อุปมาเหมือนภิกษุรูปหนึ่งต้องการจะซื้อบาตร เห็นบาตรที่พ่อค้านำมาแล้วก็ยินดีร่าเริง คิดว่าเราจักถือเอาบาตรเมื่อทดลองดูจึงเห็นรูทะลุ ๓ แห่งภิกษุนั้นหมดความอาลัยในรูทะลุก็หาไม่ ที่แท้หมดความอาลัยในบาตร ฉันใด ภิกษุกำหนดไตรลักษณ์แล้วจึงเป็นผู้หมดความอาลัยในสังขาร ฉันนั้น[๗๓]

อนึ่ง โลกุตตรจิตนี้ เป็นสภาพที่เกิดขึ้นเพื่อทำบุคคลให้ข้ามพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ กล่าวคือ มรรคจิตนั้นเกิดขึ้นเพื่อทำการประหาณอนุสัยกิเลสให้ขาดลงเป็นสมุจเฉทปหาน พร้อมกับรับพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยฐานะเป็น ชวนะจิตที่ทำการเสพอารมณ์โดยความเป็นโลกุตตรกุศลกรรม อันจะส่งผลเป็น โลกุตตรวิบากจิตหรือผลจิตต่อไป แต่มรรคจิตนั้นเป็นวิวัฏฏคามิ-นีกุศล คือ เป็นกุศลจิตที่พาให้พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ ส่วนผลจิตนั้นย่อมเกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่เสวยวิมุตติสุข ไม่มีการนำเกิดในภพชาติต่อไปอีก

---

[๗๒] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๕๘.

[๗๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖๓.

๒.๓.๒ อโสภณจิต ๓๐ ดวง

อโสภณจิต ๓๐ ดวงนั้น ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒ ดวง (โลภมูลจิต ๘ ดวง, โทสมูลจิต ๒ ดวง, โมหมูลจิต ๒ ดวง), อเหตุกจิต ๑๘ ดวง (อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง, อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ดวง, อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง)

อกุศลจิต หมายถึง จิตที่มีสภาพเป็นอาการเศร้าหมองเนื่องจากถูกอกุศลเจตสิกเข้าไปปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นไปต่าง ๆ กล่าวคือ เป็นความโลภ ความโกรธ ความหลง เป็นต้น อนึ่ง อกุศลจิตนี้นอกจากมีสภาพเศร้าหมองในตนเองแล้วยังส่งผลให้สัตว์ทั้งหลายผู้กระทำอกุศลกรรมด้วยอำนาจของจิตนั้นได้รับความทุกข์ความทรมานและไม่ต่างกันโดยภูมิเหมือนกุศล[๗๔] อกุศลจิตมี ๓ ประเภท คือ

๑) โลภมูลจิต หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยโลภเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน ทำให้เกิดความโลภ ความอยากได้ ความยึดติดในอารมณ์ที่ได้ประสบทางทวารทั้ง ๖ คือเห็นรูปทางตา ได้ยินเสียงทางหู ได้กลิ่นทางจมูก รู้รสทางลิ้น สัมผัสทางกายและคิดนึกทางใจ

๒) โทสมูลจิต หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยโทสเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน ทำให้เกิดความโกรธ ความประทุษร้าย ความขัดเคือง ความเสียใจ ความเกลียด ความกลัว ความอาย เป็นต้นต่ออารมณ์ที่ได้ประสบนั้นๆ

๓) โมหมูลจิต หมายถึง จิตที่ประกอบด้วยโมหเจตสิกเป็นมูลเป็นประธาน ทำให้เกิดความโง่ ความหลง ความไม่รู้สภาวธรรมโดยทั่วไปตามความเป็นจริง ในอารมณ์ที่ได้ประสบนั้นๆ

อกุศลจิต ๓ ประเภทนี้เป็นมูลรากแห่งความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ที่เป็นอกุศลทั้งที่เป็นอกุศลแบบหยาบ อันเป็นเหตุให้แสดงพฤติกรรมหรือปฏิกิริยาชั่วหยาบออกมา ให้คนทั่วไปเห็นว่าเป็นอกุศลได้ทันที โดยไม่ต้องคิดพิจารณา และที่เป็นอกุศลแบบละเอียด ที่เรียกว่ามีพฤติกรรมหรือเจตนาแอบแฝง ซึ่งต้องใช้โยนิโสมนสิการหรือวิจารณญาณสังเกตพิจารณาจึงจะสามารถรู้ได้ว่ามีเจตนาที่เป็นไปในทางอกุศล คนที่ไม่ใช้วิจารณญาณ มักมองเป็นความดีงาม น่ายกย่อง ชมเชย เป็นต้นได้

โลภมูลจิต ๘ ดวง นี้ คือ

- โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด

- โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฐิคตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด

- โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฐิคตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

- โสมนสฺสสหคตํ ทิฏฐิคตวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด

- อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฐิคตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด

- อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฐิคตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด

---

[๗๔] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๐๑.

- อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฐิคตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด

- อุเปกฺขาสหคตํ ทิฏฐิคตวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด[๗๕]

โทสมูลจิต ๒ ดวง นี้ คือ

- โทมนสฺสสหคตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักชวน พร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ

- โทมนสฺสสหคตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ

จิตที่เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความเสียใจ ประกอบด้วยความโกรธ

โมหมูลจิต ๒ ดวง นี้ คือ

- อุเปกฺขาสหคตํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความสงสัย

- อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตํ

จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความเฉย ๆ ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน

อเหตุกจิต[๗๖] หมายถึง จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ ซึ่งตามธรรมดานั้นจิตที่ปรากฏขึ้นส่วนมากต้องประกอบด้วยเหตุ ไม่เหตุบุญก็เหตุบาปอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเรียกว่ากุศลเหตุ อกุศลเหตุ เหตุบาปหรืออกุศลเหตุนั้น ได้แก่ โลภเหตุ, โทสเหตุ และโมหเหตุ ส่วนเหตุบุญหรือกุศลเหตุ ก็ได้แก่ อโลภเหตุ, อโทสเหตุ และอโมหเหตุ, รวมเหตุบุญ และเหตุบาปมีอยู่ด้วยกันเพียง ๖ เหตุนี้เท่านั้น แต่ว่าจิตที่เกิดขึ้นโดยมีเหตุดังกล่าวประกอบด้วยนั้น ชื่อว่า สเหตุกจิต แต่ยังมีจิตอีกประเภทหนึ่งที่ไม่ได้ประกอบด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งใน ๖ เหตุดังกล่าวแล้วนั้นเลย จิตประเภทนี้แหละที่ชื่อว่า อเหตุกจิต เป็นจิตที่ไม่มีทั้งเหตุบุญและเหตุบาปประกอบ มี ๑๘ ดวง คือ อกุศลวิบากจิต ๗ อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ อเหตุกกิริยาจิต ๓ (ตารางที่ ๒-๑ แสดง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง)

อกุศลวิบากจิต ๗ หมายถึง จิตที่เป็นผลของอกุศลจิต ๑๒ ดวง แต่เป็นจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะอกุศลจิต ๑๒ ดวงเป็นจิตที่มีกำลังแห่งความแนบแน่นในอารมณ์น้อย เนื่องจากอำนาจของอุทธัจจเจตสิกที่เข้าไปประกอบร่วมอยู่ด้วยทุกดวงนั้น เข้าไปบั่นทอนกำลัง ทำให้กำลังของเอกัคคตาเจตสิกที่ประกอบร่วมด้วยนั้นลดน้อยลงไป และทำให้กำลังของเหตุถูกทำลายไปด้วย ด้วยเหตุนี้ อกุศลจิต ๑๒ ดวงนั้น เมื่อส่งผลเป็นวิบาก จึงไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเลย

---

[๗๕] **ทิฏฐิคตสมฺปยุตฺตํ** เกิดจากความเห็นผิดอย่างนี้ว่า การฟังธรรมผิด ๑ มีมิตรชั่ว ๑ ไม่ต้องการเห็นพระอริยะ ๑ และการทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคาย ๑ ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, อ้างแล้ว, หน้า ๗๐๑.

[๗๖] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, แปลโดย คณะกรรมการแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (นครปฐม : โรงพิมพ์ มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓.

ตารางที่ ๒-๑

แสดง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง

อเหตุกจิต ๑๘	**อกุศลวิบากจิต ๗**[๗๗]	**อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘**[๗๘]	**อเหตุกกิริยาจิต ๓**[๗๙]
(อุเบกขาเวทนา)	***อุเปกฺขาสหคตํ...(จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยอุเบกขาเวทนา)***		
-จกฺขุวิญฺญาณํ	รับรูปารมณ์ที่ไม่ดี	รับรูปารมณ์ที่ดี	-
-โสตวิญฺญาณํ	รับสัททารมณ์ที่ไม่ดี	รับสัททารมณ์ที่ดี	-
-ฆานวิญฺญาณํ	รับคันธารมณ์ที่ไม่ดี	รับคันธารมณ์ที่ดี	-
-ชิวฺหาวิญฺญาณํ	รับรสารมณ์ที่ไม่ดี	รับรสารมณ์ที่ดี	-
-สมฺปฏิจฺฉนจิตฺตํ	รับปัญจารมณ์ที่ไม่ดี	รับปัญจารมณ์ที่ดี	-
-สนฺติรณจิตฺตํ	ไต่สวนปัญจารมณ์ที่ไม่ดี	ไต่สวนปัญจารมณ์ที่ดี	-
-ปญฺจทฺวาราวชฺชนจิตฺตํ	-	-	จิตที่รับปัญจารมณ์ที่ดีและไม่ดี
-มโนทฺวาราวชฺชนจิตฺตํ	-	-	จิตที่รับอารมณ์ ๖ ที่ดีและไม่ดี
(ทุกขเวทนา)	***ทุกฺขสหคตํ...(จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยทุกขเวทนา)***		
-กายวิญฺญาณํ	รับโผฏฐัพพารมณ์ที่ไม่ดี	-	-
(สุขเวทนา)	***สุขสหคตํ...(จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยสุขเวทนา)***		
-กายวิญฺญาณํ	-	รับโผฏฐัพพารมณ์ที่ดี	-
(โสมนัสเวทนา)	***โสมนสฺสสหคตํ...(จิตที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ)***		
-สนฺติรณจิตฺตํ	-	ไต่สวนปัญจารมณ์ที่ดี	-
-หสิตุปฺปาทจิตฺตํ	-	-	จิตที่ทำให้เกิดการยิ้มแย้มของพระอรหันต์ (เกิดพร้อมด้วยความดีใจ)

---

[๗๗] พระอนุรุทธเถระ และพระสุมังคลสามีเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหบาลี และอภิธัมมัตถวิภาวินีฎีกา**, หน้า ๔.

[๗๘] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

[๗๙] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ หมายถึง จิตที่เป็นผลของมหากุศลจิต ๘ ดวง แต่ไม่มีเหตุประกอบ เพราะในขณะทำกุศลนั้น บกพร่องด้วยเจตนา ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง ๓ อย่างคือ บุพพเจตนา ก่อนทำ มุญจนเจตนา ขณะทำ อปรเจตนา หลังทำเสร็จแล้วเมื่อเจตนาอ่อนกำลังลง กำลังของเหตุจึงถูกทำลายไปด้วย ด้วยเหตุนี้ เมื่อเกิดเป็นวิบากจึงไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเลย อีกนัยหนึ่ง อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ นั้น เป็นจิตที่เป็นผลพลอยได้จากมหากุศลจิตอีกส่วนหนึ่ง เพราะมหากุศลจิตนั้นนอกจากส่งผลเป็นมหาวิบากโดยตรงแล้ว ยังส่งผลเป็นอเหตุกกุศลวิบากจิตอีก ๘ ดวงด้วย ฉะนั้น เมื่อเป็นผลโดยอ้อมจึงไม่มีเหตุประกอบ

อเหตุกกิริยาจิต ๓ หมายถึง จิตที่เกิดขึ้น สักแต่ว่าทำหน้าที่ของตนๆ โดยไม่ต้องอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง เนื่องจากหน้าที่นั้นเป็นหน้าที่ที่เกิดขึ้นจำเพาะหน้า ไม่ต้องอาศัยความพยายามมาก หรือเป็นหน้าที่ที่ใกล้จะสำเร็จแล้ว เพียงแต่ทำการลงไปนิดหน่อยก็สำเร็จกิจแล้ว ฉะนั้น จึงไม่ประกอบด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งเช่นเดียวกัน

เมื่อกล่าวถึง หสิตุปปาทจิต เป็นจิตที่เป็นกิริยา ไม่ใช่กุศลหรืออกุศล และไม่ใช่ผลกรรม ประกอบด้วยโสมนัส เป็นจิตของพระขีณาสพ ย่อมเกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖ จิตดวงนี้ย่อมเกิดขึ้นร่าเริงในเวลาสิ้นสุดแห่งอนาคตังสญาณและสัพพญุตญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า ดังนั้นจิตที่ยิ้มหรือหสนจิต ๑๓ ดวง[๘๐] กล่าวคือ

-ปุถุชน ย่อมยิ้มด้วยจิต ๘ ดวง คือ กุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง อกุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง

-พระเสกขะ ย่อมยิ้มด้วยจิต ๖ ดวง คือ กุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง อกุศลจิตอันประกอบด้วยโสมนัสไม่ประกอบกับทิฏฐิ ๒ ดวง

-พระขีณาสพ ย่อมยิ้มด้วยจิต ๕ ดวง คือ หสิตุปปาทจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๑ ดวง มหากิริยาจิตอันประกอบด้วยโสมนัส ๔ ดวง

มีความต่างกันเล็กน้อยระหว่างหสิตุปปาทจิตกับมโนทวาราวัชชนจิต[๘๑] กล่าวคือ หสิตุปปปาทจิตทรงจำแนกสังขารขันธ์มีองค์ ๙ เพราะมีปีติ แต่ในมโนทวาราวัชชนจิตทรงจำแนกสังขารขันธ์มีองค์ ๘ เพราะไม่มีปีติ (อุเปกฺขาสหคตๆ) เมื่อเกิดในปัญจทวารย่อมทำโวฏฐัพพนกิจ เมื่อเกิดในมโนทวารย่อมทำอาวัชชนกิจ แม้อสาธารณญาณ ๖ (พระญาณที่เกิดเฉพาะพระพุทธเจ้า ได้แก่ มหากรุณาสมาปัตติญาณ คือญาณที่ถึงพร้อมด้วยพระมหากรุณา ๑ ยมกปาฏิหาริยญาณ คือญาณรู้เห็นยมกปาฏิหาริย์ ๑ อาสยานุสยญาณ คือญาณรู้เห็นความคุ้นเคยของจิตและอนุสัยกิเลส ๑ อินทริย-ปโรปริยัตติญาณ คือญาณรู้เห็นความยิ่งและหย่อนของอินทรีย์ ๑ สัพพัญญุตญาณ คือญาณรู้เห็นเญยยธรรมทั้งปวง ๑ และอนาวรณญาณ คือญาณที่ปราศจากเครื่องขัดขวางในการรู้เห็นธรรมทั้งปวง ๑) ของพระพุทธเจ้าก็รับอารมณ์ที่จิตดวงนี้รับไว้ เป็นจิตที่ไม่ใช่สัพพญุตญาณ แต่อุปมาเปรียบเหมือนมหาคชสารมีกำลังมาก ฉันใด จิตดวงนี้ก็อยู่หน้าสัพพัญญุตญาณรับอารมณ์ทุกอย่างได้เหมือนสัพพุญญุตญาณ จึงมีกำลังมากฉันนั้น

---

[๘๐] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๙๔-๗๙๕.

[๘๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๙๓-๗๙๔.

๒.๔ ความหมายของเจตสิก

ท่านพระพุทธโฆสาจารย์ได้ยกตัวอย่างของเจตสิกดวงแรกในปโรปัณณาสธรรม ๕๖[๘๒] (ธรรม ๕๐ กว่าอย่าง[๘๓]) ได้แก่ ผัสสเจตสิก[๘๔] โดยอธิบายความหมายไว้ว่า เมื่อบุคคลถูกต้องอารมณ์ด้วยผัสสะแล้วจึงเสวยอารมณ์ด้วยเวทนา หรือการกระทบที่รู้ความหมาย ซึ่งสภาพธรรมแต่ละอย่างมีลักษณะเฉพาะของตน แล้วก็มีกิจเฉพาะของตนด้วย อย่างสติเจตสิก จะไม่ทำหน้าที่อื่นเลย นอกจากระลึกเป็นไปในกุศลเพราะฉะนั้นผัสสเจตสิกก็ดี หรือเจตนาเจตสิกก็ดี ไม่ใช่สภาพที่จะทำหน้าที่ของสติได้ เพราะว่าสภาพธรรมอย่างใดก็ต้องมีกิจของสภาพธรรมนั้น

ผัสสเจตสิกนี้เป็นนามธรรม ส่วนอารมณ์ที่มากระทบเป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรม เพราะฉะนั้น การกระทบของผัสสะจึงมีสภาพเบา ไม่เหมือนกับรูปกระทบรูปซึ่งมีอาการหนักหน่วง สามารถรับรู้ได้ชัดเจน การกระทบกันระหว่างผัสสะกับอารมณ์นี้พึงเห็นตัวอย่าง เช่น คนที่มองเห็นคนอื่นรับประทานของเปรี้ยว แล้วเกิดน้ำลายสอขึ้นมาดังนี้เรียกว่า มโนสัมผัสสะ[๘๕] แปลว่า ผัสสะที่เกิดขึ้นเพราะการกระทบกันระหว่างมโนทวารกับธรรมารมณ์ที่เกี่ยวเนื่องด้วยรส อันเจตนาปรุงแต่งให้เกิดความรู้สึกทางมโนวิญญาณขึ้นมาแต่อารมณ์นั้นเกี่ยวเนื่องกับรสารมณ์คือรส เพราะฉะนั้น จึงทำให้ชิวหาวิญญาณเกิดขึ้นรับรู้รสารมณ์ โดยรู้สึกเปรี้ยวปากขึ้นมา แต่รสารมณ์ที่แท้จริง เป็นปัจจุบันนิปผันนรูปนั้น ไม่ได้มากระทบกับชิวหาประสาทโดยตรง เพียงแต่เกิดขึ้นที่ใจซึ่งน้อมนึกถึงรสเปรี้ยว แล้วเกิดน้ำลายสอขึ้นมา ดังนี้เป็นต้น

หลักจากนั้นท่านพระพุทธโฆสาจารย์ก็ยังได้กล่าวอธิบายธัมมุเทสวาระของกามาวจรกุศลโดยแสดงคำว่า ตสฺมึ สมเย เป็นคำแสดงซ้ำ เพื่อจะกล่าวถึง เยวาปนกเจตสิก[๘๖] (ก็หรือว่าเจตสิกแม้อื่นใด) โดยยกพระบาลีว่า เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อญฺเญปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา, อิเม ธมฺมา กุสลา. แปลว่า “ก็หรือว่านามธรรมอื่นใดอาศัยกันเกิดขึ้นมีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้เป็นกุศล (เยวาปนกธรรม[๘๗])” หมายความว่า มีเจตสิกจำพวกหรือประเภทที่กำหนดแน่ไม่ได้ว่าเจตสิกตัวไหนจะเกิดขึ้นร่วมกับกามวจรกุศลจิต ได้แก่ เจตสิก ๑๖[๘๘] เป็นพวกที่เกิดในกุศลจิต ๙ คือ (๑) ฉันทะ

---

[๘๒] **ปโรปณฺณาสธมฺมา** ดูรายละเอียดใน **อฏฺฐสาลินิยา นาม อภิธมฺมฏฺฐกถาย ธมฺมสงฺคณีวณฺณนา ฉบับมหาจุฬาอัฏฐกถา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักค้นคว้าทางวิญญาณ), หน้า ๑๘๑.

[๘๓] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๔๔๑.

[๘๔] **ผัสสเจตสิก** ดูรายละเอียดใน **อฏฺฐสาลินิยา นาม อภิธมฺมฏฺฐกถาย ธมฺมสงฺคณีวณฺณนา ฉบับมหาจุฬาอัฏฐกถา**, หน้า ๓๘๒.

[๘๕] พระมหาชินวัฒน์ จกฺกวโร, **เจตสิกปรมัตถ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: สาละพิมพการ, ๒๕๕๖), หน้า ๓๘.

[๘๖] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๔๔๐.

[๘๗] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๐๕.

[๘๘] พระธรรมบาลเถระ, **สัจจสังเขป**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๗๐.

(๒) อธิโมกข์ (๓) มนสิการ (๔) อุเบกขา (ตัตรมัชฌัตตตา) (๕) กรุณา (๖) มุทิตา (๗) สัมมาวาจา (วจีทุจริตวิรัติ) (๘) สัมมากัมมันตะ (กายทุจริตวิรัติ) (๙) สัมมาอาชีวะ (มิจฉาชีววิรัติ) เป็นพวกที่เกิดในอกุศลจิต ๑๐ คือ (๑) ฉันทะ (๒) อธิโมกข์ (๓) มนสิการ (๔) มานะ (๕) อิสสา (๖)มัจฉริยะ (๗) ถีนะ (๘) มิทธะ (๙) อุทธัจจะ (๑๐) กุกกุจจะ นับเฉพาะที่ไม่ซ้ำ (คือเว้น ๓ ข้อแรก) เป็น ๑๖

ตัวอย่างของเยวาปนกเจตสิก ได้แก่ ฉันทะ[๘๙] ในกุศลธรรมคือความต้องการจะกระทำก็มีอยู่แม้ในมหากุศลจิตดวงที่ ๑ แต่ไม่ได้ยกไว้ในพระบาลีโดยความเป็นประกอบของจิต จึงถือเอาฉันทะนั้นโดยความเป็นเยวาปนกธรรมในมหากุศลจิตดวงแรกนี้

ในนิเทศวาระกามาวจรกุศล ท่านพระพุทธโฆสาจารย์แสดงถึงตัวอย่าง อันได้แก่นิเทสแห่งวิริยินทรีย์[๙๐] ไว้อีกเช่นกัน เพราะว่าวิริยะเจตสิกก็จัดอยู่ในปโรปัณณาสธรรม ๕๖ กล่าวคือ วิริยะเป็นสภาพอาศัยในจิตอย่างแน่นอน กล่าวคือ วิริยะนี้แม้จะกล่าวว่าเป็นไปในทางกายเพราะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เดินจงกรมเป็นต้นในพระสูตรเป็นต้นว่า“ดูกรภิกษุทั้งหลาย วิริยะเป็นไปทางกายก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะที่เป็นไปในทางใจก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะย่อมมาสู่อุทเทสด้วยประการฉะนี้”

สรุปว่า ท่านพระพุทธโฆสาจารย์กล่าวถึง เจตสิกในฐานะเป็นผัสสะอย่างหนึ่ง และในฐานะของเยวาปนกเจตสิก คือธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งหรือเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกับกามวจรกุศลจิต ดังนั้น คำว่า เจตสิก หมายถึง สภาวะประกอบกับจิต, สภาวะเกิดในจิต[๙๑] ลักษณะอาการที่ประกอบกับจิตของเจตสิก เรียกว่า เจโตยุตฺตลกฺขณ[๙๒] มี ๔ ประการ คือ

๑) เอกุปปาทะ เจตสิกนี้เกิดพร้อมกับจิตเสมอ หมายความว่า เมื่อจิตเกิดเจตสิกก็เกิดขึ้นด้วยกัน จะว่าจิตเกิดก่อน เจตสิกเกิดทีหลัง หรือเจตสิกเกิดก่อน จิตเกิดทีหลังนั้นไม่ได้

๒) เอกนิโรธะ ในทำนองเดียวกันนั้น เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับด้วยกัน ไม่มีใครดับก่อนหรือดับทีหลัง

๓) เอกาลัมพนะ อารมณ์ที่เจตสิกเข้าไปรับอยู่นั้น ก็เป็นอารมณ์เดียวกันกับที่จิตเข้าไปรับนั้นเอง เช่น จิตรับอารมณ์สีขาว เจตสิกก็รับอารมณ์สีขาวด้วย เป็นต้น

๔) เอกวัตถุกะ ที่อาศัยเกิดของเจตสิก ก็เป็นชนิดเดียวกันกับที่อาศัยเกิดของจิต เช่นจิตอาศัยตาเกิด เจตสิกก็อาศัยตาเกิดด้วย จิตอาศัยหูเกิด เจตสิกก็อาศัยหูเกิดด้วย

ในบรรดาเจโตยุตตลักขณะทั้ง ๔ ประการนั้น เอกุปปาทะ เอกนิโรธะ เอกาลัมพนะ ทั้ง ๓ ประการนี้มีอยู่ในเจตสิกโดยแน่นอนส่วนลักษณะที่๔คือ เอกวัตถุกะ นั้นไม่ใช่ลักษณะที่มีอยู่โดย

---

[๘๙] **เยวาปนกเจตสิก ๙** ได้แก่ ฉันทะ, อธิโมกข์, มนสิการ, ตัตตรมัชฌัตตตา, กรุณา, มุทิตา, กายทุจจริตวิรติ, วจีทุจจริตวิรติ และมิจฉาชีววิรติ ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๔๔๑.

[๙๐] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๔๗๕.

[๙๑] พระพุทธทัตตเถระ, **อภิธัมมาวตาร**, หน้า ๔๕.

[๙๒] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๓๓.

แน่นอน เพราะว่าเจตสิกเหล่านี้เมื่อเกิดในปัญจโวการภูมิ (กามภูมิ ๑๑, รูปภูมิ ๑๕) จึงต้องอาศัยวัตถุเกิด แต่ถ้าเกิดในจตุโวการภูมิ (อรูปภูมิ) ก็ไม่จำเป็นต้องอาศัยวัตถุเกิด[๙๓]

เจโตยุตฺตลกฺขณ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น เพื่อให้เกิดความเข้าใจเป็นรูปธรรมยิ่งขึ้น นักวิชาการมักกล่าวอ้างคุณลักษณะของจิตเจตสิกอุปมาเปรียบเทียบกับการกระพริบของหลอดไฟฟ้าแสงสว่างที่มีลักษณะติดแล้วดับโดยติดต่อกันอย่างรวดเร็วจนสายตาปกติของคนเรานั้นมองไม่ทันทำให้มองเห็นว่าหรือเข้าใจไปเองว่า หลอดไฟฟ้านี้มีการติดอยู่ตลอดเวลาไม่มีการดับของหลอดไฟฟ้าแต่ความจริงแล้วเป็นเพราะความถี่ของสัญญาณไฟฟ้ากระแสสลับที่เกิดดับอย่างรวดเร็วนั่นเอง

ดังนั้น ผู้วิจัยจะขอยกตัวอย่างอุปมาเปรียบเทียบว่าจิตนั้นเปรียบเสมือนรูปคลื่นไซน์ของค่าแรงดันไฟฟ้า [e(t)] ที่ขณะเวลา t ใดๆ ส่วนเจตสิกเปรียบเสมือนรูปคลื่นไซน์ของค่ากระแสไฟฟ้า [i(t)] ที่ขณะเวลา t ใดๆ ซึ่งรูปคลื่นไซน์ของทั้งสองนี้มีเฟสเดียวกัน คือหมายถึง (๑) มีจุดกำเนิดที่จุดเดียวกัน [เอกุปปาทะ] (๒)จุดสิ้นสุดที่จุดเดียวกัน [เอกนิโรธะ] (๓) การเกิดขึ้นของรูปคลื่นไซน์ของกระแสไฟฟ้าก็อาศัยรูปคลื่นไซน์ของแรงดันไฟฟ้า [เอกาลัมพนะ] (๔) การเกิดขึ้นของรูปคลื่นไซน์ของค่ากระแสไฟฟ้ากับรูปคลื่นไซน์ของค่าแรงดันไฟฟ้า ที่ต้องอาศัยตัวนำทางไฟฟ้าเช่น สายตัวนำไฟฟ้าประเภทโลหะทองแดง เป็นต้น [เอกวัตถุกะ] ดูได้จากแผนภูมิที่ ๒-๔ แสดง เฟสร่วมกัน[๙๔]

แผนภูมิที่ ๒-๔
แสดง เฟสร่วมกัน

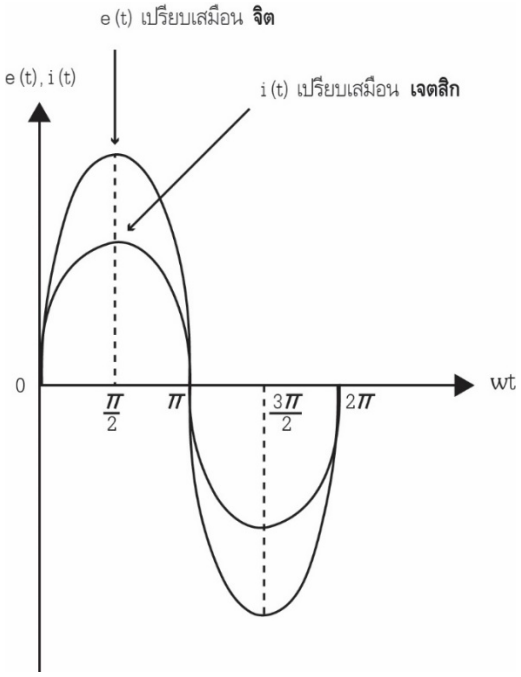

---

[๙๓] บุญมี เมธางกูร และบุษกร เมธางกูร, **คู่มือการศึกษา พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓ ปกิณกสังคหวิภาค**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี่ยงเชียง, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๔.

[๙๔] ชัด อินทะสี, **วงจรไฟฟ้ากระแสสลับ**, (กรุงเทพมหานคร: ซีเอ็ดยูเคชั่น, ๒๕๕๓), หน้า ๕๙.

๒.๕ ประเภทของเจตสิก

พระพุทธโฆสาจารย์ท่านได้กล่าวไว้ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีอรรถกถาว่า “ธรรมที่เกิดขึ้นโดยความเป็นจิตและองค์ของจิต (เจตสิก) เปรียบเหมือนชนผู้รู้ศิลปะ การยกธรรมนั้นๆ ขึ้นจำแนกตามหน้าที่ เปรียบเหมือนพระราชาผู้เป็นบัณฑิตทรงกระทำการเพิ่มค้าจ้างให้สมควรแก่ชนผู้รู้ศิลปะหลายชนิด ดังนั้นจึงทำให้เสียทรัพย์ในพระคลังหลวงน้อยลง”[๙๕]

กล่าวคือเป็นการกำหนดความหมาย และสภาวะคือคุณสมบัติที่แท้จริงของเจตสิกด้วยวิธีการจำแนกตามประเภทของขันธ์ ๕ และเรียกชื่อของเจตสิกได้อย่างถูกต้องตามสภาวะ กล่าวคือ การจำแนกตามประเภทของขันธ์ ๕ เช่น เวทนาเจตสิก เป็นเวทนาขันธ์, สัญญาเจตสิก เป็นสัญญาขันธ์ และสภาวะ ๕๐[๙๖] เป็นสังขารขันธ์ เป็นต้น ส่วนการเรียกชื่อของเจตสิกแต่ละอย่างมีชื่อต่างกันตามสภาวะ เช่น เจตสิก ๔ ดวง คือ อหิริกะ อโนตัปปะ โมหะ และอุทธัจจะ ชื่อว่า **สัพพากุศลสาธารณเจตสิก**[๙๗] (เจตสิกที่เกิดในอกุศลจิตทั้งหมด) เป็นต้น

ดังนั้น เจตสิก ตามความหมายของคัมภีร์อัฏฐสาลินีก็คือ ธรรมที่ประกอบในจิตโดยไม่พรากจากกัน[๙๘] (องค์ธรรมของเจตสิก คือ เจตสิก ๕๒) เป็นธรรมชาติที่จะต้องเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน รับอารมณ์อันเดียวกัน และอาศัยวัตถุที่เกิดอันเดียวกัน จะแยกจากกันไม่ได้ พึงทราบธรรมชาติของเจตสิก ซึ่งมีจำนวน ๕๒ ดวง[๙๙] มีรายละเอียด ดังนี้ คือ

๑) อัญญสมานาเจตสิก ๑๓ ดวง คือ เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตพวกอื่น คือ ประกอบเข้าได้กับจิตทุกฝ่ายทั้งกุศลและอกุศล มิใช่เข้าได้ฝ่ายหนึ่งฝ่ายเดียว มี ๑๓ แยกเป็น

ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก หมายถึง อวินิพโภคเจตสิก ๘[๑๐๐] หรือเจตสิกที่เกิดทั่วไปกับจิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ มี ๗ คือ

ผัสสะ เป็นธรรมชาติหรือเจตสิกที่กระทบอารมณ์ เมื่อมีการประชุมพร้อมกันระหว่างวัตถุ อารมณ์ จิต หรือระหว่าง อารมณ์กับจิต นั่นคือ ขณะที่มีการเห็นตาเห็นรูปผัสสะได้เกิดขึ้น รู้ได้โดยกระทบอารมณ์ถูกต้องอารมณ์ของผัสสะ (๑)[๑๐๑]

เวทนา เป็นธรรมชาติหรือเจตสิกที่เสวยอารมณ์ หรือรู้สึก เมื่อเกิดผัสสะหรือการกระทบเวทนาก็ตามมาทันที ซึ่งเวทนามีทั้งเวทนาทางกาย และทางใจ มี ๕ อย่าง คือ สุขเวทนา, ทุกขเวทนา, โสมนัสเวทนา, โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา (๒)

---

[๙๕] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๔๕๐-๔๕๑.

[๙๖] พระธรรมบาลเถระ, **สัจจสังเขป**, แปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, หน้า ๖๕.

[๙๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.

[๙๘] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๒๓๔.

[๙๙] พระอนุรุทธเถระ, พระญาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, หน้า ๗๐.

[๑๐๐] ผัสสะ, เวทนา, สัญญา, เจตนา, จิต, เอกัคคตา, ชีวิตินทรีย์ และมนสิการ ดูรายละเอียดใน **อภิธัมมาวตาร**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๙๐.

[๑๐๑] **(๑)** หมายถึง เจตสิกดวงที่ ๑, **(๒)** หมายถึง เจตสิกดวงที่ ๒ ... จนครบเจตสิก ๕๒ ดวง

สัญญา ธรรมชาติที่จำอารมณ์ คือจำได้หมายรู้ว่า เขียว แดง สามารถจำสิ่งที่เคยประสบมาแล้ว เห็นอีกครั้งก็ทราบว่าเป็นอะไร (๓)

เจตนา ธรรมชาติที่ กระตุ้นเตือนอารมณ์ ให้ทำหน้าที่ คือ จงใจ ตั้งใจจิตทุกดวงมีเจตนาเพื่อให้ทำหน้าที่ของตน การกระทำที่กล่าวว่าเป็นกรรมก็ เพราะมีเจตนา เพื่อให้ ทำหน้าที่ของตนๆ หรือเจตนาเป็นประธานในสังขารขันธ์ที่จำแนกเป็นเจตสิก ๕๐ ดวง[๑๐๒] ยกตัวอย่างอุปมาเหมือนบุรุษเจ้าของนาชวนบุรุษรวมแรงกัน ๕๕ คน หยั่งลงนาพร้อมกัน กล่าวคือ เจตนาเหมือนบุรุษเจ้าของนา ส่วนกุศลธรรม ๕๕ ที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต เหมือนบุรุษผู้ร่วมแรง ๕๕ คน[๑๐๓] (๔)

เอกัคคตา ธรรมชาติที่สงบตั้งมั่นในอารมณ์ จิตที่ได้ชื่อว่า เอกัคคตาเป็นภาวะที่มีอารมณ์เดียว ภาวะของใจ ที่ไม่กระจัดกระจาย ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจของอุทธัจจะและวิจิกิจฉา จึงได้ชื่อว่าอวิสาหฏมานสตา[๑๐๔] (ความเป็นผู้มีใจไม่ส่ายไป)ปรากฏได้ทั้งในฌานสมาธิและในอกุศลก็มี อีกนัยหนึ่งสมาธิคือจิตเตกัคคตามีญาณเป็นเครื่องปรากฏ[๑๐๕] ดังพุทธพจน์ว่า“ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง”[๑๐๖] (๕)

ชีวิตินทรีย์ เป็นธรรมชาติที่รักษาให้สัมปยุตตธรรมหรือธรรมที่เกิดร่วมกับตนให้เป็น อยู่ได้ตลอดภพชาติ (คือให้มีชีวิตดำรงอยู่ได้) รักษาจิตเจตสิกที่เกิดขึ้นจนกระทั่งดับไป (๖)

มนสิการ[๑๐๗] เป็นการกระทำไว้ในใจหรือสภาวะกระทำจิตให้ต่างจากจิตดวงก่อน เป็นไปทั้งฝ่ายดีและไม่ดี ฝ่ายดีเรียกว่า โยนิโสมนสิการเป็นเหตุให้เกิด กุศลส่วนฝ่ายไม่ดี ของโยนิโสมนสิ การเรียกว่า อโยนิโสมนสิการผู้ที่สามารถโยนิโสมนสิการได้คือรู้จักพิจารณาแม้เมื่อประสบกับอกุศลก็สามารถ ทำใจให้เป็นกุศลได้ โยนิโสมนสิการเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดปัญญา (๗) ในคัมภีร์ประมัตถทีปนีได้อธิบายขยายความคำว่า “มนสิการ” มี ๓ อย่าง คือ

๑) วิถีปฏิปาทกมนสิการ คือ มนสิการที่ยังวิถีจิตให้เป็นไป หมายถึง ปัญจทวาราวัชชนจิตซึ่งทำให้เกิดกระแสจิตในปัญจทวารได้สำเร็จ คือให้ประกอบในอารมณ์ทางปัญจทวาร

๒) ชวนปฏิปาทกมนสิการ คือ มนสิการที่ยังชวนะให้เป็นไป หมายถึงมโนทวาราวัชชนจิตซึ่งทำให้กระแสชวนะจิตเกิดและเป็นไปได้สำเร็จ คือให้ประกอบในอารมณ์ทางมโนทวาร

วิถีปฏิปาทกมนสิการและชวนปฏิปาทกมนสิการ ได้ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ หรือ อโยนิ-โสมนสิการ เนื่องจากจิตได้รับแรงเกื้อหนุนจากปัจจัย เช่น การสั่งสม การน้อมไป และการกำหนดเป็นต้นมาโดยตลอดย่อมกระทำกระแสจิตให้น้อมไปในอารมณ์โดยแยบคายหรือไม่แยบคายได้แก่

---

[๑๐๒] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๔๕๖.

[๑๐๓] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๑.

[๑๐๔] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๒.

[๑๐๕] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๔.

[๑๐๖] สำ.สฬา.(บาลี) ๑๘/๙๙/๗๖, สำ.สฬา.(ไทย) ๑๘/๙๙/๑๑๐.

[๑๐๗] **มนสิการ** ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดยพระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๔๔๓.

ปัญจทวาราวัชชนจิตกับมโนทวาราวัชชนจิต แต่ในบางกรณีนั้นปัญญาเจตสิกนั้นก็ได้ชื่อว่า โยนิโส-มนสิการ เหมือนกัน

๓) อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ คือ มนสิการที่ยังอารมณ์ให้เป็นไป หมายถึง สภาวธรรม (มนสิการเจตสิก) ที่ทำให้เกิดกระแสจิตเป็นไปต่อเนื่องนับตั้งแต่ปฏิสนธิจิตซึ่งแม้จะละอารมณ์แล้วดับไปก็เกิดขึ้นใหม่ในอารมณ์เก่าได้อีกเมื่อไม่มีเหตุพิเศษ คือเมื่อไม่มีอารมณ์อื่นที่ชัดเจนมาปรากฏก็ทำให้เกิดกระแสจิตในอารมณ์เก่าได้[๑๐๘]

ข. ปกิณณกเจตสิก หมายถึงเ จตสิกที่เรี่ยราย คือเกิดกับจิตได้ทั้งฝ่ายกุศลและอกุศลแต่ไม่แน่นอนเสมอไปทุกดวง ๖ คือ

วิตก ความตรึกอารมณ์ เป็นการจดจ่อ คิดอารมณ์ตรึกในอารมณ์ที่ผัสสะกระทบ การนึกถึง คิดถึงอารมณ์ต่างๆ เช่น ในรูปเสียงกลิ่น รส เป็นหน้าที่ของวิตก (๘)

วิจาร เป็นการเคล้าคลึงเที่ยวไปในอารมณ์พิจารณาในรูปเสียง กลิ่นรสนั้นๆ เมื่อวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ วิจารเจตสิกก็เกิดขึ้นพร้อมกับวิตกนั้นทำหน้าที่ประคองจิตให้อยู่กับอารมณ์นั้นไม่ให้หายไป (๙)

อธิโมกข์ เป็นการตัดสิน อารมณ์ เป็นลักษณะ มีความมั่นคงในอารมณ์ จึงเหมือนเสาเขื่อนที่ ไม่หวั่นไหว การตัดสินอารมณ์นี้มี ๒ คือตัดสินเด็ดขาด ถูกต้อง และตัดสินเด็ดขาดแต่ผิด (๑๐)

วิริยะ เป็นธรรมชาติที่มีความพยายาม พากเพียร ประกอบได้ทั้งกุศลและอกุศล คือ พากเพียรในทางที่เป็นบุญ และพากเพียรในทางที่เป็นบาป (๑๑)

ปีติ เป็นธรรมชาติที่ชื่นชมยินดีในอารมณ์ ซึ่งทำให้ผู้นั้นอิ่มเอิบ มีความร่าเริงแจ่มใสชื่นบาน ปีติเจตสิกเกิดกับอกุศลก็ได้ เกิดกับกุศลก็ได้ (๑๒)

ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี[๑๐๙]และคัมภีร์วิสุทธิมรรค นั้น ปีติ[๑๑๐] มีอยู่ด้วยกัน ๕ อย่าง คือ

ก. ขุททกาปีติ เป็นความเอิบอิ่มเล็กน้อยเพียงทำให้ขนลุกเท่านั้น

ข. ขณิกาปีติ เป็นความอิ่มเอิบที่เกิดขึ้นชั่วขณะ จะรู้สึกอิ่มเอิบทั่วร่างกาย เหมือนฟ้าแลบแปลบปลาบ แต่เป็นไปไม่นาน เกิดแล้วหายไป แต่เกิดขึ้นได้บ่อยๆ

ค. โอกกันติกาปีติเป็นความอิ่มเอิบที่ซึมกระจายไปทั่วร่างกาย เป็นระลอกเหมือนคลื่นกระทบฝั่งเป็นระยะๆ แล้วแตกกระจาย

ง. อุพเพงคาปีติ เป็นความอิ่มเอิบปีติแบบโลดโผนมีกำลังมากทำให้ร่างกายรู้สึกเบาถ้าปีติมีกำลังมากๆ จะสามารถยกร่างกาย ให้ลอยไป ในอากาศได้

จ. ผรณาปีติ เป็นความอิ่มเอิบแผ่ซ่านไปทั่วร่างกาย จะตั้งอยู่ได้นานจะรู้สึกเป็นสุขมาก เหมือนกระบอกสูบที่สูบอากาศเต็ม

---

[๑๐๘] พระอนุรุทธเถระ, พระญาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๓๐๒.

[๑๐๙] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๓๙๙.

[๑๑๐] พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๒๕๑.

ฉันทะ เป็นธรรมชาติที่ปรารถนาอารมณ์ พอใจกระทำ มีได้ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี เมื่อมีความปรารถนาอารมณ์ก็มีการแสงหาอารมณ์ตามที่ต้องการ ไม่ว่าจะเป็นการแสวงหาความรู้การปฏิบัติธรรมหรือแสวงหากามคุณอารมณ์ ไม่ว่าแสวงหาพอใจในฝ่ายดี หรือไม่ดีก็เป็นกิจของฉันทะแต่แสวงหากามคุณอารมณ์เป็นความโลภเป็นประธานเป็นหลัก เมื่อได้อารมณ์ที่ต้องการก็ติดใจในอารมณ์ (๑๓)

๒) อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง คือ เจตสิกอันเป็นอกุศล ได้แก่ ความชั่วที่เกิดขึ้นภายในใจแต่งจิตให้เป็นบาป มี ๑๔ อย่าง แยกเป็น

ก. สัพพากุศลสาธารณเจตสิก หมายถึง เจตสิกที่เกิดทั่วไปกับอกุศลจิตทุกดวง สามารถจัดเป็นกลุ่มเรียกว่า โมจตุกเจตสิก มี ๔ อย่าง คือ

โมหะ เป็นธรรมชาติที่ปิดบังความจริง คือ ความหลงในอารมณ์ ลักษณะประจำตัวของโมหะ คือ ความมืดบอด บางครั้งเรียกโมหะว่า อวิชชา โมหะเป็นธรรมชาติที่ตรงข้ามกับปัญญา ไม่ได้หมายความว่าไม่รู้อะไรเลย แต่การไม่รู้ที่เป็นอวิชชานี้ หมายถึง ไม่รู้สภาวะตามความเป็นจริง อันเป็นสิ่งควรรู้แต่กลับไปรู้ในสิ่งที่ไม่เป็นความจริง อันเป็นสิ่งไม่ควรรู้ ฉะนั้นธรรมชาติของโมหะนั้นมีโทษมากคลายช้าละด้วยโยนิโสมนสิการ[๑๑๑] (๑๔)

อหิริกะ เป็นธรรมชาติที่ไม่ละอายต่อบาปตรงข้ามกับหิริ คือละอายต่อบาป อกุศล (๑๕)

อโนตตัปปะ เป็นธรรมชาติที่ไม่เกรงกลัวต่อบาป ไม่สะดุ้งกลัวต่อความชั่วตรงข้ามกับโอตตัปปะ คือ กลัวบาป (๑๖)

อุทธัจจะ เป็นธรรมชาติที่ฟุ้งซ่าน ทำให้จิตพลุ่งพล่าน ฟุ้งซ่านไป ทำให้จิตไม่สงบเหมือนน้ำกระเพื่อมเมื่อถูกลมพัด เป็นอาการที่จิตไม่อยู่นิ่ง (๑๗)

ข. ปกิณณกอกุศลเจตสิก หมายถึง อกุศลเจตสิกที่เกิดกับอกุศลจิตเรี่ยรายกระจายเกลื่อนไป ประกอบด้วยเจตสิก ๑๐ ดวง ได้แก่ โลติกเจตสิก (โลภะ, ทิฏฐิ, มานะ) โทจตุกเจตสิก (โทสะ, อิสสา, มัจฉริย, กุกกุจจะ) ถีทุกเจตสิก (ถีนะ, มิทธะ)และวิจิกิจฉาเจตสิก

โลภะ เป็นธรรมชาติที่ต้องการและติดใจในกามคุณอารมณ์ คือความอยากได้นั่นเองโลภะเจตสิกมีชื่อเรียกได้หลายอย่างเช่น ตัณหาราคะกามนันทะ อิจฉา อาลย นิกันติ อภิชฌา กามุปาทาน กามราคสังโยชน์ เป็นต้น (๑๘)

ทิฏฐิ เป็นความเห็นผิดไปจากความเป็นจริง โดยทั่วไป เมื่อใช้คำว่า ทิฏฐิ หมายถึงความเห็นเท่านั้น ส่วนทิฏฐิเจตสิกนี้เป็นฝ่ายอกุศล ทิฏฐิ จึงหมายถึง เห็นผิด ความเห็นผิด คือ เห็นวิปริตคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เช่น บุญ-บาป ไม่มี พ่อ-แม่ ไม่มีพระคุณ หรือแม้แต่การเห็นว่ามีสัตว์ บุคคล ตัวตนเราเขา ก็ตาม (๑๙)

มานะ เป็นธรรมชาติที่ถือตัว เย่อหยิ่ง ทะนงตน (๒๐)

โทสะ เป็นธรรมที่ประทุษร้ายอารมณ์ เป็นความโกรธซึ่งจะละได้ เมื่อเป็นพระอนาคามีบุคคล โทสะเหมือนไม้ขีดไฟ ก่อนที่ไฟจะไปติดวัตถุอื่น ก็เผาไหม้ตนเองก่อนเหมือนคนโกรธ ความโกรธย่อมแผดเผา เดือดร้อนตนเองก่อน โทสะเป็นธรรมชาติที่ประทุษร้ายไม่หวังดี การฆ่า ก็เป็นไป

---

[๑๑๑] องฺ.ติก.(บาลี) ๒๐/๖๙/๑๙๔-๑๙๖, องฺ.ติก.(ไทย) ๒๐/๖๙/๒๗๒-๒๗๔.

ด้วยอำนาจของโทสะ แม้การฆ่าชิงทรัพย์ ซึ่งคนทั่วไปจะคิดว่า เป็นไปด้วยความโลภจึงฆ่า อันที่จริงขณะฆ่า เป็นโทสะ เป็นการประทุษร้ายบุคคลก่อน ส่วนความโลภต่อทรัพย์นั้น ต่างวาระกัน (๒๑)

อิสสา เป็นธรรมชาติที่มีความไม่พอใจในสมบัติหรือคุณความดีของผู้อื่น โดยคิดว่าผู้อื่นไม่ควรมี ไม่ควรได้ในสิ่งนั้นๆ ไม่อยากให้ใครดีกว่าตน ในภาษาไทยมักใช้ อิสสา ว่า อิจฉา ซึ่งต่างจากความหมายดั้งเดิม เพราะอิจฉา หมายถึงความปรารถนา อยู่ในกลุ่มโลภะ ส่วนอิสสา เป็นเจตสิกในกลุ่มโทสะ คนที่มีอิสสา เปรียบเหมือนมีทรายอยู่ในดวงตา ทำให้เคืองตาเจ็บตา ไม่มีความสุข (๒๒)

มัจฉริยะ คือ ความหวงแหนในสมบัติหรือความดีของตน เรียกโดยทั่วไปว่าตระหนี่ (๒๓)

กุกกุจจะ คือ ความรำคาญใจในทุจริตที่ทำไปแล้ว และในสุจริตที่ยังไม่ได้ทำ เป็นความเดือดร้อนใจ รำคาญใจ เหมือนรอยขีดข่วนใจ เสียใจว่าเรายังไม่ได้ทำความดี เราทำบาป (๒๔)

ถีนะ เป็นธรรมชาติที่จิตเซื่องซึมท้อถอยเกิดขึ้นแล้วทำให้จิตอ่อนแรงถ้าเป็นมากจะหมดอาลัยตายอยาก ไม่สามารถต่อสู้อุปสรรค ถีนะครอบงำจิต เปรียบเหมือนดวงไฟ (๒๕)

มิทธะ เป็นธรรมชาติที่จิตเซื่องซึมท้อถอย จากอารมณ์ หรือเป็นความง่วงเหงาหาวนอน มิทธะครอบงำเจตสิก เปรียบเหมือนแสงสว่างจากดวงไฟ เมื่อไฟหรี่ลงแสงก็ลดลง หรืออุณหภูมิต่ำลงความร้อนก็ลดลง เพราะว่าถีนะและมิทธะเวลาเกิดย่อมเกิดพร้อมกัน (๒๖)

วิจิกิจฉา เป็นธรรมชาติที่มีความสงสัย ไม่ใช่ความสงสัยลังเลในเรื่องทั่วๆ ไปในชีวิตประจำวัน แต่เป็นความสงสัยเคลือบแคลงในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา ธาตุ ขันธ์ อายตนะ อดีตและอนาคต และสงสัยในปฏิจจสมุปบาท (๒๗)

๓) โสภณเจตสิก ๒๕ ดวง คือ เจตสิกฝ่ายดีงาม ประกอบด้วย โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง วิรตีเจตสิก ๓ ดวง อัปปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง และปัญญินทรีย์เจตสิก ๑ ดวง

ก. โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง ได้แก่

สัทธา (ศรัทธา) เป็นธรรมชาติที่มีความเชื่อและเลื่อมใสในกุศล หมายถึง เลื่อมใสในสิ่งที่ควรเลื่อมใสเป็นความเชื่อกรรม ผลของกรรม สัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน และเชื่อในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ศรัทธามีความสำคัญ เพราะทำให้กุศลต่างๆ เกิดขึ้นได้ ทำให้จิตใจผ่องใสและเป็นอริยทรัพย์ ด้วยสติ เป็นธรรมชาติที่มีความสงสัย ไม่ใช่ความสงสัยลังเล ในเรื่องทั่วๆ ไปในชีวิตประจำวัน แต่เป็นความสงสัยเคลือบแคลง ในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ สิกขา ธาตุขันธ์ อายตนะ อดีตและอนาคตและสงสัยในปฏิจจสมุปบาท (๒๘)

สติ เป็นเจตสิกที่ระลึกได้ ไม่หลงลืม ไม่เลอะเลือน ทำให้จิตไม่เลื่อนลอยฟั่น เฟือน การที่จิตเลื่อนลอยเพราะขาดสติ สติสามารถรักษาจิตจากอกุศลและทำจิตให้ประกอบกับกุศลธรรมทั้งหลาย สติเหมือนอำมาตย์ทำงานของพระราชาให้สำเร็จลง หรือเหมือนขุนคลัง[๑๑๒]ของพระราชาผู้รักษารัตนะ ๑๐ อย่าง ย่อมยังให้พระราชาให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติของพระองค์ในเวลาเย็นและเวลาเช้า ฉันใด สติก็ฉันนั้น ย่อมให้ระลึกถึงธรรมอันเป็นโลกุตตร ได้แก่ สติปัฏฐาน, สัมมัปปธาน, อิทธิบาท, อินทรีย์, พละ, โพชฌงค์, อริยมรรคมีองค์ ๘, สมถวิปัสสนา, วิชชา และวิมุตติ (๒๙)

---

[๑๑๒] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๔๑๒.

หิริ เป็นเจตสิก หรือธรรมชาติที่มีความละอายต่อการงานอันเป็นทุจริตคือละอายบาปตรงข้ามกับ อหิริกะ ที่เป็นอกุศลเจตสิก (๓๐)

โอตตัปปะ เป็นเจตสิก หรือธรรมชาติที่กลัวบาป เป็นความสะดุ้งกลัวต่อการกระทำที่เป็นทุจริต โอตตัปปะ ตรงข้ามกับอโนตตัปปะ (๓๑)

อโลภะ เป็นธรรมชาติที่ไม่โลภ ไม่อยากได้ ไม่ติดใจในอารมณ์ เป็นปฏิปักษ์กับโลภะที่ผูกพันยึดติด เมื่ออโลภะเจตสิกเกิดขึ้น แม้มีสิ่งมาล่อก็จะไม่พัวพันผูกติดกับอารมณ์นั้น (๓๒)

อโทสะ เป็นธรรมชาติที่ไม่ประทุษร้ายอารมณ์ เป็นปฏิปักษ์กับโทสะ อโทสะเกิดขึ้นจะทำให้ไม่เคร่งเครียด ไม่ดุร้าย มีใจเยือกเย็น ทำให้ผู้พบเห็นสบายใจ อโทสะขจัดความอาฆาตพยาบาทให้สงบลงได้ (๓๓)

ตัตตรมัชฌัตตตา คือ เจตสิกที่เป็นกลาง ไม่มีอคติ เป็นตัวปรับ ทำให้จิตและเจตสิกมีความสม่ำเสมอในกิจของตนไม่ให้ทำหน้าที่เกินไปหรือหย่อนยานไป (ในพรหมวิหาร ๔ นั้น อุเบกขาคือตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิกหรือปาริสุทธิอุเปกขา)[๑๑๗]ในขณะที่มีสัตว์หรือบุคคลที่เราวางใจเป็นกลางในการทำงานของตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิกนี้ เหมือนสารถีควบคุมม้าให้วิ่งสม่ำเสมอเมื่อมีจิตเจตสิกเกิดขึ้น คอยปรับให้เสมอกันไม่มากไม่น้อยไป เช่น เวลากุศลเกิด มีปัญญาและศรัทธาเกิด ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ก็คอยปรับไม่ให้ปัญญามากไป (ถ้าปัญญามากเกินไปจะทำให้ดื้อ) และไม่ให้ศรัทธามากเกินปัญญา (ถ้าศรัทธามากเกินไปจะงมงาย) เจตสิกนี้ปรับให้ปัญญาและศรัทธาเสมอกันรวมทั้งปรับเจตสิกอื่นด้วย เช่น วิริยะ (๓๔)

กายปัสสัทธิ เป็นเจตสิกที่สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย สงบไม่ฟุ้งซ่าน ซึ่งกายปัสสัทธิเจตสิก เป็นเจตสิกที่มีผลต่อเจตสิกอื่น เพราะความหมายกายในกายปัสสัทธิหมายถึงหมู่หรือกลุ่มของเจตสิกขันธ์ ๓ ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ (๓๕)

จิตตปัสสัทธิ เป็นเจตสิกที่สงบไม่ฟุ้งซ่านทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยสงบไม่ฟุ้งซ่านหากมีกายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิเกิดขึ้น จะเป็นความสงบปราศจากความเร่าร้อน เป็นสภาวะสงบเย็นเป็นปฏิปักษ์กับอุทธัจจะ เพราะอุทธัจจะเป็นความฟุ้งซ่าน ทำให้ไม่สงบ (๓๖)

กายลหุตา เป็นเจตสิกที่เบา ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย มีความเบา (๓๗)

จิตตลหุตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยไม่หนัก (๓๘)

กายมุทุตา เป็นเจตสิกที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย มีความอ่อนไม่กระด้างหรือธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของเจตสิกขันธ์ ๓ ในการงานอันเป็นกุศล (๓๙)

จิตตมุทุตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตเกิดร่วมด้วย มีความอ่อนไม่กระด้างหรือธรรมชาติที่เป็นความอ่อนของจิต ในการงานอันเป็นกุศล (๔๐)

กายกัมมัญญตา เป็นเจตสิกที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยเหมาะควรแก่การงานอันเป็นกุศลหรือธรรมชาติที่เป็นความควรของเจตสิกขันธ์ ๓ ในการงานอันเป็นกุศล (๔๑)

จิตตกัมมัญญตา เป็นเจตสิกทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยเหมาะควรแก่การงานอันเป็นกุศลหรือธรรมชาติที่เป็นความควรของจิตในการงานอันเป็นกุศล (๔๒)

---

[๑๑๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๐.

กายปาคุญญตา เป็นเจตสิกที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยคล่องแคล่วในการงานอันเป็นกุศล หรือ ธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของเจตสิกขันธ์ ๓ ในการงานอันเป็นกุศล (๔๓)

จิตตปาคุญญตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยคล่องแคล่วในการงานอันเป็นกุศล หรือธรรมชาติที่เป็นความคล่องแคล่วของจิตในการงานอันเป็นกุศล (๔๔)

กายุชุกตา เป็นเจตสิกที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยมีความซื่อตรงหรือธรรมชาติที่เป็นความซื่อตรงของเจตสิกขันธ์ ๓ ในการงานอันเป็นกุศล (๔๕)

จิตตุชุกตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วย มีความซื่อตรงหรือธรรมชาติ ที่เป็นความมีความซื่อตรงของจิต ในการงานอันเป็นกุศล (๔๖)

สัมมาวาจา[๑๑๔] เว้นจากการกล่าววจีทุจริตหรือวาจาที่เป็นทุจริต๔ ได้แก่ พูดปด พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ (หมายเหตุ: สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เจตสิกทั้งสามชนิดนี้เรียกชื่อว่าวิรตีเจตสิกเป็นทั้งอนิยตโยคีเจตสิกประเภทนานากทาจิและทั้งประเภทนิยตเอกโตโยคีเจตสิก[๑๑๕]) (๔๗)

สัมมากัมมันตะ เว้นจากการทุจริต๓ ที่ไม่เกี่ยวกับการงานอันเป็นอาชีพได้แก่เว้นฆ่าสัตว์ เว้นลักทรัพย์ เว้นประพฤติผิดในกาม (๔๘)

สัมมาอาชีวะ ประกอบอาชีพที่เว้นจากวจีทุจริต๔ และกายทุจริต ๓ หากทำในกิจดังกล่าวเพื่อเลี้ยงชีพ จัดว่าเป็นมิจฉาอาชีวะเมื่อกล่าวถึงสัมมาอาชีวะ ก็สมควรที่จะกล่าวถึงการงดเว้นในมิจฉาวณิชชาหรือการค้าที่ไม่สมควรกระทำได้แก่ค้าอาวุธค้ามนุษย์ ค้าสัตว์ ค้าสิ่งมึนเมา และค้ายาพิษ (๔๙)

กรุณา ธรรมชาติที่มีความสงสารต่อสัตว์ หรือผู้ที่มีความทุกข์ ผู้ที่เรากรุณาต้องเป็นผู้มีความทุกข์อยู่ (ทุกขิตสัตว์) หรือจะได้รับความลำบากในกาลข้างหน้า (๕๐)

มุทิตา ธรรมชาติที่มีความพลอยยินดีต่อผู้ที่กำลังมีความสุขหรือผู้ที่จะได้รับความสุขในกาลข้างหน้า (๕๑)

ปัญญา ธรรมชาติที่รู้แจ้ง สภาพธรรมโดยทั่วๆ ไปตามความเป็นจริงเช่นรู้ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตนหรือรู้ว่าสังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา เป็นต้น ซึ่งปัญญาจำแนกไว้ในฐานะ ๗ อย่าง คือ

๑) ความเป็นอินทรีย์ ได้แก่ ปัญญินทรีย์

๒) ความเป็นองค์มรรค ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ

๓) ความเป็นพละ ได้แก่ ปัญญาพละ

๔) ความเป็นมูล ได้แก่ อโมหะ

---

๑๑๔ วิรตีเจตสิก ๓ ดวง อันได้แก่ **สัมมาวาจา**, **สัมมากัมมันตะ**, **สัมมาอาชีวะ** จัดเป็นอนิยตโยคีเจตสิกประเภท**นานากทาจิ** (เจตสิกที่ประกอบกับจิตได้เป็นบางครั้งบางคราว ไม่แน่นอน มี ๑๑ ดวง ได้แก่ มานะ, อิสสา, มัจฉริยะ, กุกกุจจะ, ถีนะ,มิทธะ, สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, กรุณา, มุทิตา) ซึ่งเมื่อพิจารณาในโลกียจิตนั้น วิรตีเจตสิกไม่ประกอบพร้อมกัน เรียกว่า **นิยตานิยตโยคีเจตสิก** คือประกอบกับจิตได้แน่นอนก็มีไม่แน่นอนก็มี แต่ถ้าประกอบกับ โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ก็ชื่อว่าเป็นนิยตโยคีเจตสิกพิเศษ ที่ประกอบกับจิตแน่นอน และประกอบพร้อมกันเสมอ เรียกว่า **นิยตเอกโตโยคีเจตสิก** ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๔๙๖.

๑๑๕ พระมหาชินวัฒน์ จกฺกวโร, **เจตสิกปรมัตถ์**, หน้า ๒๖.

๕) ความเป็นกรรมบท ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ
๖) ความเป็นปิฏฐิทุกะ ได้แก่ สัมปชัญญะวิปัสสนา
๗) ความเป็นปิฏฐิทุกะ ได้แก่ วิปัสสนา[๑๑๖] (๕๒)

ปัญญาดังกล่าวทั้ง ๗ นั้น ผู้วิจัยได้สงเคราะห์ให้เป็น ปัญญา ๓ ตามประโยคที่แสดงไว้ในคัมภีร์อัฏฐสาลินีในนิเทศแห่งทิฏฐิวิสุทธิว่า ทิฏฐิวิสุทฺธิ โข ปน ยถาทิฏฐิสฺส จ ปธานํ[๑๑๗] (ความบริสุทธิ์เป็นพิเศษแห่งความเห็น มีอยู่) ดังนี้

(๑) กัมมัสสกตาปัญญา หมายถึง ปัญญาที่รู้ว่ากรรมเป็นสมบัติของตน รู้ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของๆตน มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นกำเนิด ย่อมรับผลของกรรมนั้นอย่างแน่นอน ซึ่งองค์ธรรม คือ ปัญญาเจตสิกที่เป็นกัมมสกตาญาณ(กมฺมสฺสกตญาณํ[๑๑๘])

(๒) วิปัสสนาปัญญา หมายถึง ปัญญาที่รู้รูปนามขันธ์ ๕ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาจะเกิดขึ้นกับผู้ที่ได้เข้าปฏิบัติธรรม กำหนดในสติปัฏฐาน ๔ เป็นอารมณ์จะมีความเข้าใจเรื่องรูปนาม (ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ สัจจะ ปฏิจจสมุปบาท) ว่ามีลักษณะเปลี่ยนแปลงไม่มั่นคง และบังคับบัญชาไม่ได้ อยู่ในกฎของอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งองค์ธรรม คือ วิปัสสนาญาณที่เรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณ[๑๑๙] (ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้อริยสัจจ์ หรือปัญญาที่พิจารณารูปนาม),มรรคญาณ[๑๒๐] (ความหยั่งรู้ที่ให้สำเร็จภาวะอริยบุคคลแต่ละขั้น หรือปัญญาที่ตัดกิเลสขาดเป็นสมุจเฉทปหาน มีนิพพานเป็นอารมณ์)และผลญาณ[๑๒๑](ความหยั่งรู้ที่เป็นผลสำเร็จของพระอริยบุคคลชั้นนั้นๆหรือปัญญาที่สืบต่อมาจากมรรคญาณ คือเสวยผลที่มรรคปหานกิเลสมาแล้ว มีนิพพานเป็นอารมณ์)

(๓) โลกุตตรปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เป็นโลกุตตระ หรือปัญญาที่รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจจ์ ๔ ทำให้จิตรู้แจ้งแทงตลอด ในความเป็นจริงคืออริยสัจจ์ ๔ ซึ่งองค์ธรรม คือ โลกุตตรจิต ๘

---

[๑๑๖] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๔๔๙.

[๑๑๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๕.

[๑๑๘] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑,๐๔๗.

[๑๑๙] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๖๘.

[๑๒๐] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, หน้า ๒๖๐.

[๑๒๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๐.

๒.๖ ความหมายของรูป[๑๒๒]

ในจิตตุปปาทกัณฑ์ ได้แสดงเรื่องของจิตและเจตสิกไว้อย่างพิสดารแล้ว แต่ยังไม่ได้แสดงเรื่องของรูป[๑๒๓] และนิพพานไว้ ดังนั้น ในรูปกัณฑ์พระพุทธองค์ได้ตรัสแสดง อัพยากฤต คือรูปและอัพยากฤตคือนิพพาน ว่า สพฺพญฺจ รูปํ อสงฺขตา จ ธาตุ[๑๒๔] หมายถึง รูป ๒๕ (อายตนะ ๑๐ และสุขุมรูป ๑๕ ที่ตรัสไว้โดยตรงในพระบาลี อักนัยหนึ่ง นับเอาหทัยวัตถุ โดยรวมอุปจยะและสันตติเป็นอย่างเดียว คือ ชาติรูป), ส่วนแห่งรูป ๙๖ (จักขุทสกลาป เป็นต้น ๗ รวมเป็น ๗๐ อัฏฐกะรูป ๓ มีอุตุสมุฏฐาน เป็นต้น ๒๔ และสัททรูป ๒ คือ รูปที่เกิดจากจิตและอุตุ) มาแสดงไว้โดยสิ้นเชิงด้วยบทว่า สพฺพญฺจ รูปํ (รูปทั้งหมด) และทรงแสดงพระนิพพานโดยสิ้นเชิงด้วยบทว่า อสงฺขตา จ ธาตุ

ประโยคว่า อิทํ วุจฺจติ สพฺพํ รูปํ หมายความว่า รูปนี้อันมีประเภท ๒๗[๑๒๕] คือ มหาภูตรูป ๔[๑๒๖] อุปาทายรูป ๒๓ (รวมอุปจยะและสันตติเป็นอย่างเดียวคือชาติรูป)

คำว่า รูปํ (รูป) แสดงสามัญลักษณะอันกล่าวถึงภาวะที่รูปนั้นแปรปรวนไปด้วยวิโรธิปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นข้าศึกกัน) มีความเย็นเป็นต้น[๑๒๗] ดังนั้นจึงประกอบด้วยความหมาย ๒ ประการ กล่าวคือ

-สภาวะแปรปรวน = รุปฺปตีติ รูปํ (รูป ธาตุ = แปรปรวน + อ ปัจจัย) หมายถึงความแปรปรวนของกระแสรูปที่เกิดต่อมาซึ่งต่างกับกระแสรูปที่เกิดก่อน

-สภาวะทำให้แปรปรวน = รูปยตีติ รูปํ (รูปยตีติ รูปํ (รูป ธาตุ = แปรปรวน + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัย) หมายถึง ความเป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของกระแสรูปที่เกิดต่อมาซึ่งต่างกับกระแสรูปที่เกิดก่อน เพราะปัจจัยที่ตรงกันข้ามกันมีความเย็นและความร้อน เป็นต้น[๑๒๘]

๒.๗ ประเภทของรูป

ประเภทของรูปหรือการแสดงการสงเคราะห์รูป ในคัมภีร์อัฏฐสาสินีนั้น สามารถแสดงได้เป็น ๕ นัย คือ

---

[๑๒๒] อัพยากฤต คือ รูป และอัพยากฤต คือ นิพพาน อ้างใน พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๙๗.

[๑๒๓] รูป (Corporeality) ได้แก่ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด ร่างกาย และพฤติกรรมทั้งหมดของร่างกาย หรือสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติ และพฤติการณ์ต่างๆ ของสสารพลังงานเหล่านั้น อ้างใน พระพรหมคุณาภรณ์, (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม (ฉบับปรับขยาย)**, หน้า ๑๔.

[๑๒๔] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๗๙๘.

[๑๒๕] อิทํ วุจฺจติ สพฺพํ รูปนฺติ อิทํ จตฺตาริ มหาภูตานิ ปทปฏิปาฏิยา นิทฺทิฏฺฐานิ เตวีสติ อุปาทารูปานีติ สตฺตวีสติปฺปเภทํ สพฺพํ รูปํ นาม. ดูรายละเอียดใน **อฏฺฐสาลินิยา นาม อภิธมฺมฏฺฐกถาย ธมฺมสงฺคณีวณฺณนา ฉบับมหาจุฬาอัฏฐกถา**, หน้า ๓๕๙.

[๑๒๖] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๘๐๘.

[๑๒๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑๕.

[๑๒๘] พระพุทธทัตตเถระ, **อภิธัมมาวตาร**, หน้า ๒๒๓.

๑) รูปสมุทเทสนัย หมายถึง การแสดงคือพูดโดยย่อ
๒) รูปวิภาคนัย คือ การจำแนกรูปที่แสดงโดยย่ออีก
๓) รูปสมุฏฐานนัย คือ เหตุทำให้เกิดรูป หมายถึง กรรม เป็นต้น
๔) รูปกลาปนัย คือ สิ่งที่ส่วนย่อยเข้าไปรวมกัน หมายถึง กลุ่ม
๕) รูปปวัตติกกมนัย คือ แสดงการเกิดขึ้นพร้อมด้วยความดับของรูปตามลำดับ[๑๒๙]

๑) รูปสมุทเทสนัย หมายถึง การแสดงคือพูดโดยย่อ หรือการแสดงรูปโดยสังเขป รูปมีจำนวน ๒๘ รูป แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

ก) มหาภูตรูป หมายถึง รูปที่เป็นใหญ่และปรากฏชัดเจนโดยลักษณะของตน และรูปร่างของตน เป็นรูปปรมัตถ์ที่เกิดจากจิต (จิตตสมุฏฐาน[๑๓๐]) เป็นคุณสมบัติปฐมภูมิหรือคุณสมบัติเบื้องต้นในสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิต มหาภูตรูปนั้น มี ๔ คือ ปถวี, อาโป, เตโช, วาโย

- ปถวี เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เรียกกันว่า ธาตุดิน มีลักษณะแข็ง วัตถุใดมีปถวีธาตุมาก ลักษณะแข็งก็ปรากฏมาก เช่น เหล็ก หิน ไม้ เป็นต้น ความแข็งที่มีน้อยจึงทำให้รู้สึกอ่อน ฉะนั้น ธรรมชาติที่มีลักษณะแข็งก็ตาม อ่อนก็ตาม ในเมื่อสัมผัสแล้ว จัดเป็นปถวีธาตุ อนึ่ง ปถวีธาตุนี้ เป็นที่อาศัยเป็นที่ตั้งของรูปอื่นๆ เหมือนหนึ่งพื้นแผ่นดินกับสิ่งต่างๆ ที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต หมายความว่า ยกเว้นปถวีธาตุเสียแล้ว รูปร่างสัณฐาน สีสัน วรรณะ ตลอดจนความรู้สึกต่างๆ อันได้แก่ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ เตโชโผฏฐัพพารมณ์ วาโยโผฏฐัพพารมณ์ เหล่านี้ก็ปรากฏขึ้นไม่ได้

- อาโป เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เรียกกันว่า ธาตุน้ำ มีลักษณะไหล หรือเกาะกุม อาโปธาตุนี้ถ้ามีอยู่เป็นจำนวนมากในวัตถุสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ตาม ย่อมทำให้วัตถุสิ่งนั้นเหลวและไหลไปได้ ถ้ามีจำนวนน้อยก็ทำให้วัตถุสิ่งของนั้นๆ เกาะกุมกันเป็นก้อนเป็นกลุ่ม ที่เราแลเห็นว่าน้ำไหลไปมาได้ ก็เพราะว่ามีอาโปธาตุมาก ปถวีธาตุน้อย ปถวีธาตุเป็นผู้ไหลโดยอาโปธาตุเป็นผู้ทำให้ไหล ไม่ใช่อาโปธาตุไหลดังที่เราเข้าใจกัน อาโปธาตุเป็นธาตุที่เห็นด้วยตาหรือสัมผัสด้วยกายไม่ได้ เพียงแต่รู้ได้ด้วยใจเท่านั้น และในวัตถุที่มีจำนวนอาโปธาตุน้อยกว่าปถวีธาตุเป็นต้นแล้ว อำนาจของอาโปธาตุก็ทำให้ปรมาณูปถวีธาตุเกาะกุมกันเข้าเป็นกลุ่มเป็นก้อน

- เตโช เป็นธาตุชนิดหนึ่งเรียกกันว่า ธาตุไฟ มีลักษณะร้อนและเย็น ลักษณะร้อนชื่อว่า อุณหเตโช ลักษณะเย็นชื่อว่า สีตเตโช แต่เตโชธาตุทั้งสองชนิดนี้มีสภาวะลักษณะคือ มีสภาพที่เป็นไอเป็นลักษณะ หมายความว่า อุณหเตโชก็มีไอร้อน สีตเตโชก็มีไอเย็นเป็นลักษณะและเตโชธาตุทั้งสองชนิดนี้ มีหน้าที่ทำให้วัตถุสุก และทำให้ละเอียดนุ่มนวล เตโชธาตุ มี ๕ อย่าง คือ เตโชธาตุที่มีประจำอยู่ในร่างกายของสัตว์ (ไออุ่น) ๑ เตโชธาตุที่มีความร้อนมาก๑ เตโชธาตุที่ทำให้ร้อนจนเกิดเป็นไข้ไม่สบาย ๑ เตโชธาตุที่ทำให้ร่างกายทรุดโทรมแก่ลง๑ และเตโชธาตุที่ทำหน้าที่ย่อยอาหาร ๑

- วาโย เป็นธาตุชนิดหนึ่ง เรียกกันว่า ธาตุลม มีลักษณะเคร่งตึงและเคลื่อนไหว ธาตุลมที่มีลักษณะเคร่งตึง เรียกว่า วิตถัมภนวาโย ที่ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกับตนตั้งมั่น ไม่คลอนแคลน

---

[๑๒๙] พระอนุรุทธเถระ, พระญาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, หน้า ๗๗.

[๑๓๐] ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๘๘๖.

เคลื่อนไหวไปได้ ถ้าวิตถัมภนวาโยปรากฏผู้นั้นจะรู้สึกว่า ตึง เมื่อย ปวด ไปทั่วร่างกายส่วนธาตุลม ที่มีลักษณะเคลื่อนไหวเรียกว่า สมีรณวาโย ทำให้รูปที่เกิดพร้อมกันกับตนเคลื่อนไหวไปมาได้ เช่น สัตว์ทั้งหลายที่เคลื่อนไหวอิริยาบถต่าง ๆ ได้ หรือกะพริบตา กลอกตา กระดิกมือ กระดิกเท้า เป็นไปด้วยอำนาจสมีรณวาโยทั้งสิ้น ส่วนในคัมภีร์อัฏฐสาลินี[๑๓๑]กล่าวว่า วาโยธาตุที่เกิดด้วยชวนจิตดวงแรกในชวนจิต ๗ ดวงในอาวัชชนวิถีหนึ่ง ย่อมสามารถค้ำจุนดำรงรูปกายแต่ไม่อาจทำให้เคลื่อนไหว แม้ชวนจิตดวงที่ ๒ ก็เช่นเดียวกัน จนกระทั่งชวนจิตเกิดครบ ๖ ดวงและเป็นปัจจัยอุปถัมภ์ให้ชวนจิตดวงที่ ๗ เกิดขึ้นพร้อมค้ำจุนทรงไว้ยังรูปกายให้เคลื่อนไหว ให้ก้าวไปหรือถอยกลับ ให้แลดูหรือเหลียวดู ให้คู้เข้าหรือเหยียดออก เป็นต้นซึ่งวาโยธาตุ มี ๖ อย่าง คือ วาโยธาตุที่พัดขึ้นสู่เบื้องบน ๑ วาโยธาตุที่พัดลงสู่เบื้องล่าง๑ วาโยธาตุที่อยู่ในช่องท้อง ๑ วาโยธาตุที่อยู่ในลำไส้ใหญ่ ๑ วาโยธาตุที่อยู่ทั่วร่างกาย ๑ และวาโยธาตุลมหายใจเข้าออก ๑

ข) อุปาทายรูป (อุปาทารูป) หมายถึง รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด หรือเป็นรูปที่เกิดสืบเนื่องจากมหาภูตรูป เป็นอาการของมหาภูตรูป เป็นคุณลักษณะของมหาภูตรูป นับเป็นคุณสมบัติทุติยภูมิ มี ๒๔ คือ จักขุ, โสตะ, ฆานะ, ชิวหา, กายะ, รูปะ, สัททะ, คันธะ, รสะ, อิตถีภาวะ,ปุริสภาวะ, หทยะ[๑๓๒] (หทัยวัตถุ[๑๓๓]), ชีวิตะ, อาหาระ, ปริจเฉทะ, กาย,วิญญัติ, วจีวิญญัติ, ลหุตา, มุทุตา, กัมมัญญตา, อุปจยะ, สันตติ, ชรตา และอนิจจตา ดูจากตารางที่ ๒-๒ แสดง ชื่อ องค์ธรรม หน้าที่ และผล ที่เกิดจากรูปธรรม ๒๘

ตารางที่ ๒-๒

แสดง ชื่อ องค์ธรรม หน้าที่ และผล ที่เกิดจากรูปธรรม ๒๘

ชื่อของรูปธรรม	องค์ธรรม	หน้าที่ของรูปธรรม	ผลที่เกิดจากรูปธรรม
๑.ปฐวีธาตุ	แข็ง-อ่อน	มีการทรงตัวอยู่	มีการรับไว้
๒.อาโปธาตุ	ไหล-ซึม	มีการเจริญ	มีการรวบรวม
๓.เตโชธาตุ	ร้อน-เย็น	มีการสุกงอม	มีการทำให้อ่อนนิ่ม
๔.วาโยธาตุ	เคร่ง-ตึง-ไหว	มีการไหว	มีการน้อมไป

[๑๓๑] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๓๒๒.

[๑๓๒] **หทัยวัตถุ** ตามมติของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ ก็คือ สมอง โดยท่านให้เหตุผลว่า ที่จริง หทัยวัตถุควรแปลว่า ที่ตั้งแห่งหทัย ซึ่งหทัยในที่นี้หมายถึงวิญญาณ ไม่ใช่หัวใจ ดูรายละเอียดใน “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิญญาณในพระพุทธศาสนาเถรวาทตามแนวคิดของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔).

[๑๓๓] **หทัยวัตถุ** ซึ่งแปลกันว่าหัวใจ และถือว่าเป็นที่ทำงานของจิตนั้น เป็นมติในคัมภีร์รุ่นหลัง ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก ดูรายละเอียดใน **พุทธธรรม** (ฉบับปรับขยาย พิมพ์แยกภาค ๓ เล่ม), หน้า ๒๖.

ตารางที่ ๒-๒ (ต่อ)

แสดง ชื่อ องค์ธรรม หน้าที่ และผล ที่เกิดจากรูปธรรม ๒๘

ชื่อของรูปธรรม	องค์ธรรม	หน้าที่ของรูปธรรม	ผลที่เกิดจากรูปธรรม
๕.จักขุปสาทรูป	ความใสของมหาภูตรูปที่กระทบรูปารมณ์	มีการแสวงหารูปารมณ์	มีการทรงอยู่ของจักขุวิญญาณ
๖.โสตปสาทรูป	ความใสของ มหาภูตรูปที่กระทบสัททารมณ์	มีการแสวงหาสัททารมณ์	มีการทรงอยู่ของโสตวิญญาณ
๗.ฆานปสาทรูป	ความใสของ มหาภูตรูปที่กระทบคันธารมณ์	มีการแสวงหาคันธารมณ์	มีการทรงอยู่ของฆานวิญญาณ
๘.ชิวหาปสาทรูป	ความใสของ มหาภูตรูปที่กระทบรสารมณ์	มีการแสวงหารสารมณ์	มีการทรงอยู่ของชิวหาวิญญาณ
๙.กายปสาทรูป	ความใสของ มหาภูตรูปที่กระทบโผฏฐัพพารมณ์	มีการแสวงหาโผฏฐัพพารมณ์	มีการทรงอยู่ของกายวิญญาณ
๑๐.รูปารมณ์	มีการกระทบกับจักขุปสาท	ทำอารมณ์ให้จักขุวิญญาณ	เป็นอารมณ์ให้จักขุวิญญาณ
๑๑.สัททารมณ์	มีการกระทบกับ โสตปสาท	ทำอารมณ์ให้โสตวิญญาณ	เป็นอารมณ์ให้โสตวิญญาณ
๑๒.คันธารมณ์	มีการกระทบกับฆานปสาท	ทำอารมณ์ให้ฆานวิญญาณ	เป็นอารมณ์ให้ฆานวิญญาณ
๑๓.รสารมณ์	มีการกระทบกับชิวหาปสาท	ทำอารมณ์ให้ชิวหาวิญญาณ	เป็นอารมณ์ให้ชิวหาวิญญาณ
๑๔.อิตถีภาวรูป	มีสภาพของหญิง[๑๓๔]	มีปรากฏการณ์ของหญิง	มีอาการของหญิง
๑๕.ปุริสภาวรูป	มีสภาพของชาย	มีปรากฏการณ์ของชาย	มีอาการของชาย
๑๖.หทัยรูป	มีการให้มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเกิดขึ้น	มีการทรงไว้ซึ่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ	มีการรักษาไว้ซึ่งมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ
๑๗.ชีวิตรูป	มีการรักษาไว้ซึ่งสหชาตรูป	มีการธำรงไว้ซึ่ง สหชาตรูป	มีการประกอบสหชาตรูปให้มั่นคง

[๑๓๔]สภาพของหญิงและชาย ย่อมอันตรธานไปด้วยอกุศล ย่อมปรากฏด้วยกุศล ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๘๕๖.

ตารางที่ ๒-๒ (ต่อ)

แสดง ชื่อ องค์ธรรม หน้าที่ และผล ที่เกิดจากรูปธรรม ๒๘

ชื่อของรูปธรรม	องค์ธรรม	หน้าที่ของรูปธรรม	ผลที่เกิดจากรูปธรรม
๑๘.อาหารรูป	มีการทำให้รูปเจริญ	มีการธำรงไว้ซึ่งรูป	มีการอุดหนุนไว้ซึ่งรูปกาย
๑๙.ปริจเฉทรูป	มีการคั่นไว้ซึ่งรูปกลาป	มีการแสดงส่วนของรูป	มีการจำแนกซึ่งรูป
๒๐.กายวิญญัติรูป	มีการแสดงให้รู้ซึ่งความหมาย	มีการแสดงซึ่งความหมาย	มีการไหวกาย
๒๑.วจีวิญญัติรูป	มีการแสดงให้รู้ซึ่งความหมาย	มีการแสดงซึ่งความหมาย	มีการกล่าววาจา
๒๒.ลหุตารูป	มีความเบา	มีการทำลายความหนักของรูป	มีการทำให้ว่องไว
๒๓.มุทุตารูป	มีความอ่อน	มีการทำลายความกระด้างของรูป	มีการไม่ขัดแย้งต่อกิจทั่วไป
๒๔.กัมมัญญตารูป	มีการควร	มีการทำลายการไม่ควร	มีการทรงไว้ซึ่งพลัง
๒๕.อุปจยรูป	มีการแรกเกิด	มีการทำให้บรรดารูปได้เกิด	มีสภาพที่บริบูรณ์ของรูป
๒๖.สันตติรูป	มีการเจริญอยู่	มีการสืบต่อ	มีการไม่ขาดจากกัน
๒๗.ชรตารูป	มีการเสื่อมของรูป	มีการนำไปซึ่งความเสื่อม	มีสภาพที่ไม่เกิดใหม่
๒๘.อนิจจตารูป	มีการเสื่อม	มีการจมดิ่ง	มีการสูญหาย

*สำหรับ โผฏฐัพพารมณ์ นั้น ได้แก่ ปถวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ที่เป็นมหาภูตรูปนั้นเอง ฉะนั้นถ้านับรูปโดยลำดับแล้ว รูปก็คงมีจำนวน ๒๘

๒) รูปวิภาคนัย คือ การจำแนกรูปที่แสดงโดยย่ออีก หรือการจำแนกรูปโดยพิสดาร ซึ่งรูป ๒๘ ทั้งหมดนี้ มีชื่อตามสภาวะ ๘ ชื่อ และแบ่งตามประเภทที่ตรงกันข้ามกันด้วยวิธีการจำแนกรูป ๒๘ โดยการแบ่งออกเป็น ๑๑ คู่ ดูจากตารางที่ ๒-๓ แสดง การจำแนกรูป ๒๘ โดยการแบ่งออกเป็น ๑๑ คู่ ดังนี้ คือ

๑. ชื่อว่า อเหตุกะ เพราะไม่ประกอบด้วยเหตุ
๒. ชื่อว่า สปัจจยะ เพราะมีปัจจัย ๔
๓. ชื่อว่า สาสวะ เพราะเป็นอารมณ์ของอาสวะ
๔. ชื่อว่า สังขตะ เพราะถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔

๕. ชื่อว่า โลกียะ เพราะเป็นธรรมที่สงเคราะห์เข้าในสังขารโลก
๖. ชื่อว่า กามาวจระ เพราะเป็นอารมณ์ของกามตัณหา
๗. ชื่อว่า อนารัมมณะ เพราะไม่สามารถรู้อารมณ์ได้
๘. ชื่อว่า อัปปหาตัพพะ เพราะไม่ใช่เป็นธรรมที่ควรประหาณ

ตารางที่ ๒-๓
แสดง การจำแนกรูป ๒๘ โดยการแบ่งออกเป็น ๑๑ คู่

คู่ที่	ชื่อ	ความหมาย
๑	อัชฌัตติกรูป	รูปภายใน มี ๕ ได้แก่ ปสาทรูป ๕
	พาหิรรูป	รูปภายนอก มี ๒๓ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๓
๒	วัตถุรูป	รูปที่เป็นที่อาศัยเกิดของจิต เจตสิก มี ๖ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ หทยรูป ๑
	อวัตถุรูป	รูปที่ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจิต เจตสิก มี ๒๒ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๒
๓	ทวารรูป	รูปที่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของปัญจทวารวิถีจิต และกายกรรม วจีกรรม มี ๗ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ วิญญัติรูป ๒
	อทวารรูป	รูปที่ไม่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของปัญจทวารวิถีจิต และกายกรรม วจีกรรม มี ๒๑ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๑
๔	อินทริยรูป	รูปที่เป็นใหญ่เป็นผู้ปกครองในการเห็นเป็นต้น มี ๘ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑
	อนินทริยรูป	รูปที่ไม่เป็นใหญ่ ไม่เป็นผู้ปกครองในการเห็นเป็นต้น มี ๒๐ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๐
๕	โอฬาริกรูป	รูปหยาบ หมายถึงรูปที่ปรากฏชัด มี ๑๒ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗
	สุขุมรูป	รูปละเอียด หมายถึงรูปที่ไม่ปรากฏชัด มี ๑๖ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๑๖
๖	สันติเกรูป	รูปใกล้ หมายถึงรูปที่รู้ได้ง่าย มี ๑๒ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗
	ทูเรรูป	รูปไกล หมายถึงรูปที่รู้ได้ยาก มี ๑๖ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๑๖
๗	สัปปฏิฆรูป	รูปที่กระทบซึ่งกันและกันได้ มี ๑๒ ได้แก่ ปสาทรูป ๕ วิสยรูป ๗
	อัปปฏิฆรูป	รูปที่กระทบซึ่งกันและกันไม่ได้ มี ๑๖ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๑๖
๘	อุปาทินนรูป	รูปที่เกิดจากอกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรม มี ๑๘ ได้แก่ กัมมชรูป ๑๘
	อนุปาทินนรูป	รูปที่ไม่ได้เกิดจากอกุศลกรรมและโลกียกุศลกรรม มี ๔๐ ได้แก่ จิตตชรูป ๑๕ อุตุชรูป ๑๓ อาหารชรูป ๑๒

ตารางที่ ๒-๓ (ต่อ)

แสดง การจำแนกรูป ๒๘ โดยการแบ่งออกเป็น ๑๑ คู่

คู่ที่	ชื่อ	ความหมาย
๙	สนิทัสสนรูป	รูปที่เห็นด้วยตาได้ มี ๑ ได้แก่ รูปารมณ์
	อนิทัสสนรูป	รูปที่เห็นด้วยตาไม่ได้ มี ๒๗ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๗
๑๐	โคจรัคคาหกรูป	รูปภายใน มี ๕ ได้แก่ ปสาทรูป ๕
	อโคจรัคคาหกรูป	รูปภายนอก มี ๒๓ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๓
๑๑	อวินิพโภครูป	รูปที่แยกกันไม่ได้ มี ๘ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ รูปารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ อาหารรูป[๑๓๕]
	วินิพโภครูป	รูปที่แยกกันได้ มี ๒๐ ได้แก่ รูปที่เหลือ ๒๐

๓) รูปสมุฏฐานนัย คือ เหตุทำให้เกิดรูป หมายถึง การแสดงธรรมที่เป็นเหตุให้รูปเกิดและการเกิดขึ้นของรูปโดยอาศัยเหตุเหล่านั้น ในจูฬันตรทุกะ[๑๓๖] เรียกว่า สัปปัจจยะ(ธรรมที่มีปัจจัยอันยังตนให้สำเร็จ) มีอยู่ ๔ อย่างคือ กรรม จิต อุตุ อาหาร[๑๓๗]

ก) กรรม หมายถึง การกระทำที่เกี่ยวด้วย กาย วาจา ใจ เป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้างที่ได้ทำมาแล้วในภพก่อนหรือภพนี้ กรรมทั้งหมดมีจำนวน ๓๓ คือ อกุศลกรรม ๑๒ กุศลกรรม ๒๑ รวมเป็น ๓๓ แต่ในกรรมสมุฏฐานเอาแต่ กรรม ๒๕ (เจตนาที่อยู่ในอกุศลจิต ๑๒ มหากุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕) เว้นอรูปกุศลกรรม ๔ โลกุตตรกุศลกรรม ๔ รวม ๘ ในการที่เว้นกุศลกรรมทั้ง ๘ ออกเสียก็เพราะว่ากุศลกรรมเหล่านี้ไม่ได้ทำให้รูปเกิด คือ อรูปกุศลกรรม ๔ เป็นกรรมที่เกิดขึ้นโดยอาศัยการเจริญกรรมฐานชนิดรูปวิราคภาวนา คือ การปราศจากความยินดีในรูป ฉะนั้น ด้วยอำนาจแห่งรูปวิราคภาวนา จึงไม่ทำให้กัมมชรูปเกิด

ข) **จิต** หมายถึง **จิต ๗๕** เว้นออกเสีย ๑๔ ดวง คือทวิปัญจวิญญาณจิต ๑๐ เพราะว่ามีกำลังอ่อน ไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้ และอรูปวิปากจิต ๔ เพราะว่าเป็นผลที่เกิดจากอรูปกุศลและเป็นตัวอรูปภพที่ปราศจากรูป จึงไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดได้ อีกทั้งปฏิสนธิจิตของสัตว์และจุติจิตของพระอรหันต์เช่นเดียวกัน ซึ่งจิต ๗๕ ดวงที่ทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้นั้น ก็ตรงที่อุปปาทักขณะของตนๆ เท่านั้น ส่วนฐีติขณะและภังคักขณะของตนๆนั้น ไม่สามารถทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้ ก็เพราะธรรดา นามธรรมทั้งหลาย ย่อมมีกำลังตรงที่ อุปปกทักขณะ ขณะเดียว เมื่อถึงฐีติขณะและภังคักขณะนั้นกำลังอ่อนลง จึงทำให้จิตตชรูปเกิดขึ้นได้ที่อุปปาทักขณะของตนๆ เท่านั้น

---

[๑๓๕] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๘๓๘.

[๑๓๖] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๖.

[๑๓๗] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙๕.

สำหรับจิตตชรูปนั้นปรากฏขึ้นไม่ได้โดยเฉพาะตนเอง ต้องอาศัยกัมมชรูป อุตุชรูป อาหารชรูป ทั้ง ๓ นี้เป็นที่ตั้งจึงเกิดขึ้นได้ หมายความว่า จิตตชรูปนี้ต้องอาศัยร่างกายของสัตว์เกิดขึ้นนั้นเอง ถ้าไม่มีร่างกายแล้ว จิตตชรูปก็เกิดไม่ได้ จิตตชรูป มี ๗ อย่าง คือ

๑. จิตตชรูปสามัญ หมายถึง จิตตชรูปที่เป็นไปอย่างธรรมดา เช่น การหายใจเข้าออก การเต้นของหัวใจ เป็นต้น

๒. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการหัวเราะ ได้แก่ การหัวเราะ การยิ้ม

๓. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการร้องไห้ ได้แก่ การร้องไห้นั้นเอง

๔. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการเคลื่อนไหวอิริยาบถน้อย ได้แก่ การคู้ เหยียด ก้มเงย เหลียวซ้าย แลขวา เดินหน้า ถอยหลัง กะพริบตา อ้าปาก เคี้ยว เป็นต้น

๕. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับการพูด ได้แก่ การพูด อ่านหนังสือ ร้องเพลง

๖. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ได้แก่ การเดิน ยืน นั่ง นอน

๗. จิตตชรูปที่เกี่ยวกับอิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งมั่น ได้แก่ การเดิน ยืน นั่ง นอนได้เป็นปกติ

ในจำนวนจิตตชรูป ๗ อย่างที่กล่าวมานี้ เมื่อกล่าวโดยองค์ธรรมแล้ว ก็ได้แก่ จิตตชรูป ๑๕ นั้นเอง แต่ใจจิตตชรูป ๑๕ นี้ รูปที่ปรากฏสังเกตได้มี ๑๐ รูป คือ วัณณะ สัททะ โผฏฐัพพะ ๓ วิการรูป ๕ ส่วนรูปที่เหลืออีก ๕ คือ อาโป คันธะ รสะ อาหาระ ปริจเฉทะ เหล่านี้ไม่ปรากฏ

ค) อุตุ หมายถึง สีตเตโช ความเย็น อุณหเตโช ความร้อน ที่อยู่ภายในสัตว์และภายนอกสัตว์ ทำให้อุตุชรูปเกิดขึ้น สำหรับภายในสัตว์ให้เกิดขึ้นทุกๆขณะของจิต นับตั้งแต่ฐีติขณะของปฏิสนธิจิตเป็นต้นมา ส่วนความเย็นและความร้อนที่อยู่ภายนอกสัตว์นั้น เวลาใดปรากฏเกิดขึ้นเรียบร้อยแล้ว เวลานั้นทำให้อุตุชรูปเกิดขึ้นได้เรื่อยๆ ไปไม่ขาดสาย

ง) อาหาร หมายถึง โอชาที่อยู่ในอาหารต่างๆ ทำให้อาหารชรูปเกิดขึ้นในสันดานของสัตว์ทั้งหลายทุกๆ ขณะของจิต นับตั้งแต่โอชาของอาหารนั้นแผ่เข้าไปในร่างกายของสัตว์นั้นๆ เรียบร้อยแล้ว

๔) รูปกลาปนัย คือ สิ่งที่ส่วนย่อยเข้าไปรวมกัน หมายถึง กลุ่ม หรือรูปที่เป็นหมวดๆ เป็นหมู่ๆ และในรูปกลาปหนึ่งๆ นั้น จะต้องมีสภาพความเป็นไปพร้อมกัน ๓ อย่าง ที่เรียกว่า สหวุตติ คือเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน และมีที่อาศัย คือ มหาภูตรูปอย่างเดียวกัน รูปกลาป มีอยู่ ๒๓ กลาป[๑๓๘] (ตารางที่ ๒-๔ แสดง รูปกลาป ๒๓) ดังนี้ คือ

---

[๑๓๘] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะและนามรูปวินิจฉัยพร้อมด้วยภาววิถี**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๖-๑๒๑.

ตารางที่ ๒-๔

แสดง รูปกลาป ๒๓

รูปกลาป ๒๓	
กัมมชกลาป ๙	**ความหมาย**
๑.จักขุทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มี จักขุปสาท เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป๘ ชีวิตรูป ๑ จักขุปสาท ๑
๒.โสตทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มี โสตปสาท เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป๘ ชีวิตรูป ๑ โสตปสาท ๑
๓.ฆานทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มี ฆานปสาท เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป๘ ชีวิตรูป ๑ ฆานปสาท ๑
๔.ชิวหาทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มี ชิวหาปสาท เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ ชิวหาปสาท ๑
๕.กายทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มี กายปสาท เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ กายปสาท ๑
๖.อิตถีภาวทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มี อิตถีภาวรูป เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ อิตถีภาวรูป ๑
๗.ปุริสภาวทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มี ปุริสภาวรูป เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ ปุริสภาวรูป ๑
๘.วัตถุทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ มี หทยวัตถุรูป เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ ชีวิตรูป ๑ หทยวัตถุรูป ๑
๙.ชีวิตนวกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๙ มี ชีวิตรูป เป็นประธาน ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ ชีวิตรูป ๑
จิตตชกลาป ๘	**ความหมาย**
๑๐.สุทธัฏฐกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๘ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ โดยเฉพาะ
๑๑.สัททนวกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๙ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ สัททะ ๑
๑๒.กายวิญญัตินวกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๙ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ กายวิญญัติ ๑
๑๓.วจีวิญญัติสัทททสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๐ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ วจีวิญญัติ ๑ สัททะ ๑
๑๔.ลหุตาทิเอกาทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๑ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ วิการรูป ๓
๑๕.สัททลหุตาทิทวาทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๒ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ สัททะ ๑ วิการรูป ๓
๑๖.กายวิญญัติลหุตาทิทวาทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๒ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ กายวิญญัติ ๑ วิการรูป ๓
๑๗.วจีวิญญัติสัททลหุตาทิเตรสก กลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ วจีวิญญัติ ๑ สัททะ ๑ วิการรูป ๓

ตารางที่ ๒-๔ (ต่อ)

แสดง รูปกลาป ๒๓

อุตุชกลาป ๔	ความหมาย
๑๘.สุทธัฏฐกกลาป (bare octad) [๑๓๙]	กลาปที่มีจำนวนรูป ๘ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ โดยเฉพาะ
๑๙.สัททนวกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๙ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ สัททะ ๑
๒๐.ลหุตาทิเอกาทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๑ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ วิการรูป ๓
๒๑.สัททลหุตาทิทวาทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๒ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ สัททะ ๑ วิการรูป ๓
อาหารชกลาป ๒	**ความหมาย**
๒๒.สุทธัฏฐกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๘ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ โดยเฉพาะ
๒๓.ลหุตาทิเอกาทสกกลาป	กลาปที่มีจำนวนรูป ๑๑ ได้แก่ อวินิพโภครูป ๘ วิการรูป ๓

ก) กัมมชกลาป ๙ ได้แก่ รูปที่เกิดจากกรรม คือ กัมมชรูป ๑๗ (เว้นปริจเฉทรูป ๑) นั้นเอง ฉะนั้น กัมมชกลาป ๙ นี้ จึงเกิดได้เฉพาะแต่สิ่งมีชีวิตเท่านั้น ในคนๆ หนึ่งเกิดได้อย่างมาก ๘ กลาป เพราะอิตถีภาวทสกกลาปและปุริสภาวทสกกลาปทั้ง ๒ นี้ จะเกิดพร้อมกันในคนๆ เดียวกันไม่ได้ถ้าเป็นหญิงก็ต้องเว้นปุริสภาวทสกกลาปออกไป ฉะนั้นจึงเหลือเพียง ๘

ข) จิตตชกลาป ๘ แสดงตามวิสุทธิมรรคอรรถกถา สำหรับอภิธัมมัตถสังคหะ แสดงเพียง ๖ กลาป คือ เว้นสัททนวกกลาป และสัททลหุตาทิทวาทสกกลาป และจิตตชกลาปทั้ง ๘ นี้ ได้แก่ จิตตช-รูป ๑๔ (เว้นปริจเฉทรูป ๑) ฉะนั้น จิตตชกลาปเหล่านี้ย่อมเกิดได้เฉพาะในสิ่งมีชีวิตเท่านั้น

ค) อุตุชกลาป ๔ ได้แก่ อุตุชกลาปทั้ง ๔ นี้ ได้แก่ อุตุชรูป ๑๒ (เว้นปริจเฉทรูป ๑) นั้นเอง และในอุตุชรูปกลาปทั้ง ๔ นี้ ย่อมเกิดภายในร่างกายของสัตว์ได้ทั้งหมด ส่วนภายนอกสัตว์ คือในสิ่งที่ไม่มีชีวิตนั้น เกิดได้เพียง ๒ กลาป คือ สุทธัฏฐกกลาป กับ สัททนวกกลาป เท่านั้น

ง) อาหารชกลาป ๒ ได้แก่ อาหารชรูป ๑๑ (เว้นปริจเฉทรูป ๑) และอาหารชกลาปทั้ง ๒นี้ ย่อมเกิดเฉพาะภายในร่างกายของสัตว์เท่านั้น

๕) รูปปวัตติกกมนัย คือ แสดงการเกิดขึ้นพร้อมด้วยความดับของรูปตามลำดับ ซึ่งในกามภูมิ ๑๑ รูป ๒๘ ย่อมเกิดได้ ในรูปภูมิ ๑๕ (เว้นอสัญญสัตตภูมิ) รูป ๒๓ (เว้น ฆานะ ชิวหา กายะ ภาวรูป ๒) ย่อมเกิดได้ ในอสัญญสัตตภูมิ ๑ รูป ๑๗ (เว้น ปสาทรูป ๕ สัททรูป ๑ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ วิญญัติรูป ๒) ย่อมเกิดได้ ในอรูปภูมิ ไม่มีรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดเลย

สรุปได้ว่า รูปคือธรรมชาติที่แตกดับ เมื่อว่าโดยลักขณาทิจตุกะคือมีการสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ มีการแตกแยกกันเป็นกิจ(กับจิต)ได้เป็นกิจ มีความเป็นอัพยากตธรรมเป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้ ส่วนนามเป็นธรรมชาติที่น้อมไปหาอารมณ์ เมื่อว่าโดยลักขณาทิจตุกะ คือมีการรู้อารมณ์

---

[๑๓๙] Buddhaghosa Himi, **The Path of Purification**, (Sri Lanka: Buddhist Publication Society, 2010), p.580.

เป็นลักษณะ มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็นกิจ มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเป็นผล มีนามรูปเป็นเหตุใกล้ให้เกิด[๑๔๐]

๒.๘ ความหมายของนิพพาน

ในจิตตุปปาทกัณฑ์[๑๔๑] ว่าด้วยปกิณกกถาในโลกุตตรกุศลนั้น กล่าวว่า เมื่อพระอรหันต์กำลังปรินิพพานด้วยนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลือ (ไม่มีวิบากนามขันธ์และกฏัตตารูป) ธรรมเหล่านี้คือ ปัญญา สติ และรูปนาม ย่อมดับ คือย่อมสงบ ย่อมถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมระงับไปในอรหัตตมรรคญาณนั้น เพราะการดับไปแห่งวิญญาณจิตดวงสุดท้าย (จุติจิต)

ส่วนในนิกเขปกัณฑ์ สุตตันติกทุกมาติกา ว่าด้วย วิชชาทุก ซึ่งได้อธิบายขยายความคำว่า พระนิพพาน ด้วยศัพท์ว่า จิตฺตสฺส จ อธิมุตฺติ นิพฺพานญฺจ[๑๔๒] แปลว่า ความหลุดพ้นแห่งจิตและนิพพาน นี้ สมาบัติ ๘ ชื่อว่า อธิมุตติ โดยความหมายว่า หยั่งลงในอารมณ์ และโดยความหมายว่าหลุดพ้นด้วยดีจากปฏิปักษ์ธรรม

นิพพานอื่นได้ชื่อว่า นิพพาน โดยความหมายว่า สภาวะอันเป็นที่ไม่มีเครื่องร้อยรัด (วานะ) ซึ่งเรียกว่า ตัณหา หรือสภาวะพ้นไปจากตัณหา

บรรดาสมาบัติและนิพพานเหล่านั้น สมาบัติ ๘[๑๔๓] ได้ชื่อว่า วิมุตติ เพราะหลุดพ้นแล้วจากกิเลสที่ข่มไว้ได้เอง ได้แก่ ๑) ตทังควิมุตติ คือ พ้นด้วยธรรมคู่ปรับหรือพ้นชั่วคราว และ ๒) วิกขัมภน-วิมุตติ คือ พ้นด้วยจะข่มหรือสะกดไว้) นิพพานได้ชื่อว่า วิมุตติ เพราะหลุดพ้นจากสรรพกิเลสโดยสิ้นเชิง ได้แก่ ๑) สมุจเฉทวิมุตติ คือ พ้นด้วยตัดขาด ๒) ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ คือ พ้นด้วยสงบและ ๓) นิสสรณวิมุตติ คือ พ้นด้วยออกไป[๑๔๔]

ในคัมภีร์อภิธัมมาวตาร นิพพาน[๑๔๕] หมายความว่า ตัณหาได้ชื่อว่า วานะ (สภาพสืบต่อภพ) เพราะสืบต่อภพน้อยภพใหญ่ ส่วนบรมสุขที่ไม่ตายไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่านิพพาน เพราะหลีกออกจากตัณหา สมจริงดังพุทธวจนะว่า “สภาพสงบแห่งสังขารทั้งปวง สภาพสละ

---

[๑๔๐] ธรรมหมวด ๔ มีลักษณะเป็นต้น หมายถึง ลักษณะ ๑ กิจ ๑ ปัจจุปัฏฐาน (ผลปรากฏ) ๑ และปทัฏฐาน (เหตุใกล้ให้เกิด) ๑ ของสภาพธรรมต่าง ๆ ดูรายละเอียดใน “ศึกษาการกำหนดรูปนามทางวิญญาณ ๖ ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

[๑๔๑] พระพุทธโฆสาจารย์, **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, หน้า ๖๘๒.

[๑๔๒] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕๒.

[๑๔๓] **สมาบัติ ๘** หมายถึง ภาวะสงบประณีตซึ่งพึงเข้าถึง สมาบัติมีหลายอย่าง เช่น ฌานสมาบัติ ผลสมาบัติ อนุปุพพวิหารสมาบัติ เป็นต้น สมาบัติที่กล่าวถึงบ่อยคือ ฌานสมาบัติ กล่าวคือ **สมาบัติ ๘** อันได้แก่ รูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ ถ้าเพิ่มนิโรธสมาบัติ ต่อท้ายสมาบัตินี้ รวมเรียกว่า **อนุปุพพวิหารสมาบัติ ๙** (ดูใน พระธรรม-ปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, หน้า ๒๕๕.)

[๑๔๔] พระธรรมปิฎก, (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๓๔.

[๑๔๕] พระพุทธทัตตเถระ, **อภิธัมมาวตาร**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า ๒๗๗.

อุปธิ[๑๔๖] ทั้งปวง สภาพสิ้นไปแห่งตัณหา สภาพไม่กำหนัดยินดี สภาพดับตัณหา สภาพหลีกออกจากตัณหา”

อนึ่ง มาติกาโชติกะ ธัมมสังคณีสรูปัตถนิสสยะ ใน วิชชาทุก[๑๔๗] นั้นได้ให้ความหมายของพระนิพพาน ไว้ใน ปฐมบท และทุติยบท พร้อมทั้งองค์ธรรมไว้ ดังนี้ คือ

ปฐมบท วิชชา จ อตฺถิ สภาวธรรมคือปัญญาที่ทำลายโมหะให้สิ้นไป และกระทำความจริงให้ปรากฏมีอยู่

องค์ธรรมของปฐมบท ได้แก่ ปัญญาเจตสิกที่เป็นปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณอาสวักขยญาณ, ปัญญาเจตสิกนี้ จำแนกเป็นสังขารขันธ์ ธัมมายตนะธัมมธาตุ สัจจะ ๒ คือ ปัญญาที่เป็นปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ เป็นทุกขสัจจ์ ปัญญาเจตสิกที่เป็นอาสวักขยญาณ เป็นมัคคสัจจ์

ทุติยบท วิมุตฺติ จ อตฺถิ สภาวธรรมคือสมาบัติ ๘ ที่พ้นจากนิวรณธรรมอันเป็นปฏิปักขธรรมแห่งตนหรือพระนิพพาน อันพ้นโดยเด็ดขาดจากกิเลสทั้งปวง มีอยู่

องค์ธรรมของทุติยบท มหัคคตกุศลจิต ๙ มหัคคตกริยาจิต ๙ เจตสิก ๓๕ นิพพาน, ธรรมเหล่านี้เมื่อจำแนกโดยขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะแล้วได้นามขันธ์ ๔ นิพพานเป็นขันธวิมุต มนายตนะ ธัมมายตนะ มโนวิญญาณธาตุ ธัมมธาตุ ทุกขสัจจ์ นิโรธสัจจ์กามจิต ๕๔ มหัคคตวิปากจิต ๙ โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๕๒ (เว้น ปัญญาเจตสิกที่เป็นวิชชา ๓) รูป ๒๘ เป็นทุกวิมุต ทุกะนี้ชื่อว่า อาทิลฺทนามทุก และ สปฺปเทสทุก

ในปรมัตถโชติกะ พระอนุรุทธาจารย์พรรณนาคุณของพระนิพพาน และแสดงให้รู้ว่านิพพานนั้นคืออะไร ซึ่งในพระคาถานี้มีอยู่ ๕ บท คือ ปทำ, อจฺจุตำ, อจฺจนฺตำ, อสงฺขตำ และอนุตฺตรำ ดังพระคาถา ว่า

ปทมจฺจุตมจฺจนฺตำ อสงฺขตมนุตฺตรำ
นิพฺพานมิติ ภาสนฺติ วานมุตฺตา มเหสโย.

- ปทำ แปลว่า ส่วนหนึ่ง หมายความว่า สภาวธรรมชนิดหนึ่งที่เข้าถึงได้ มีอยู่โดยเฉพาะไม่เกี่ยวด้วยสังขตธรรม ได้แก่ พระนิพพาน

---

[๑๔๖] **อุปธิ** แปลว่า ที่ตั้ง หมายถึง ที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข โสมนัส โดยองค์ธรรม คือ กามคุณ ๕ ขันธ์ ๕ กิเลส ๑๐ โลกิยกุศลธรรม และอกุศลกรรม จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ ๑) **กามูปธิ** คือ กามคุณ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งสุข และโสมนัส ๒) **ขันธูปธิ** คือ ขันธ์ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมดที่มีขันธ์เป็นเหตุ ๓) **กิเลสูปธิ** คือ กิเลส ๑๐ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบาย ๔) **อภิสังขารูปธิ** คือ กรรมที่เป็นโลกิยกุศลธรรมและอกุศลกรรม เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในภพ (ดูใน พระพุทธทัตตเถระ, **อภิธัมมาวตาร**, หน้า ๒๗๘.)

[๑๔๗] พระสัทธัมมโชติกะ, **มาติกาโชติกะ ธัมมสังคณีสรูปัตถนิสสยะ**, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๐๕.

- อจฺจุตๆ แปลว่า ธรรมที่ไม่ตาย หมายความว่า ไม่มีเกิด ไม่มีตาย เพราะความตายจะมีได้ก็ต้องมีความเกิด เมื่อไม่มีความเกิดความตายก็มีไม่ได้ ได้แก่ พระนิพพาน

- อจฺจนฺตๆ แปลว่า ธรรมที่ก้าวล่วงขันธ์ ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคต ได้แก่ พระนิพพาน หมายความว่า พระนิพพานก้าวล่วงขันธ์ ๕ ที่ดับไปแล้ว และก้าวล่วงขันธ์ ๕ ที่จะเกิดข้างหน้าและการก้าวล่วงจากขันธ์ ๕ ที่เป็นปัจจุบันก็สำเร็จไปด้วย

- อสงฺขตๆ แปลว่า ธรรมที่ไม่ได้ปรุงแต่งด้วยปัจจัย ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ พระนิพพาน หมายความว่า พระนิพพานนี้เป็นธรรมที่ไม่ใช่จิต เจตสิก รูป เพราะธรรมดา จิต เจตสิก รูป เหล่านี้ เกิดขึ้นได้ก็โดยมีปัจจัย ๔ คือ กรรม จิต อุตุ อาหาร อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือ ๒-๓-๔ เป็นผู้ปรุงแต่ง เรียกว่า สังขตธรรม

- **อนุตฺตรๆ** แปลว่า เป็นธรรมที่ประเสริฐ ได้แก่ พระนิพพาน หมายความว่า ธรรมอื่นๆ ที่จะประเสริฐกว่าพระนิพพานนั้นไม่มีเลย เมื่อว่าโดยส่วนรวมแล้ว อนุตตรธรรม ก็ได้แก่ โลกุตตรจิต และเจตสิก ๓๖ นิพพาน แต่สำหรับในที่นี้หมายเอาพระนิพพานอย่างเดียว[๑๔๘]

๒.๙ ประเภทของนิพพาน

พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มคำว่า กตเม ธมฺมา อพฺยากตา (อัพยากตธรรมเป็นไฉน) เป็นต้น อัพยากตะมี ๔ อย่าง คือ วิบาก กิริยา รูป และนิพพาน กล่าวคือ นิพพานเป็นโลกุตตรกุศล (วุฏฐาน-คามินีวิปัสสนา หมายถึง วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค กล่าวคือ พระนิพพานเป็นเรื่องของการเจริญวิปัสสนา) แม้ถูกวิบากนั้นสั่งสมไว้ก็ย่อมคลายความสั่งสม แม้ต้นเองก็ไม่สั่งสมไว้โดยเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิ ดังนั้น จึงไม่ตรัสไว้ใน เรื่องโลกุตตรวิปากจิตนี้ว่า กตตฺตา อุปจิตตฺตา (เพราะกระทำแล้ว เพราะสั่งสมแล้ว) แต่ตรัสว่า กตตฺตา ภาวิตตฺตา (เพราะกระทำแล้ว เพราะเจริญไว้แล้ว)

ตารางที่ ๒-๕

แสดง ประเภทของพระนิพพาน

ประเภทของพระนิพพาน		
มี ๑	มี ๒	มี ๓
- สันติลักขณะ	-สอุปาทิเสสนิพพาน -อนุปาทิเสสนิพพาน	-สุญญตนิพพาน[๑๔๙] -อนิมิตตนิพพาน -อัปปณิหิตนิพพาน

[๑๔๘] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖**, หน้า ๑๔๔.

[๑๔๙] สุญญตะ อนิมิตต และอัปปณิหิตะ เป็นชื่อของ มรรค อันเป็นเหตุมาปรากฏของผลคือความหลุดพ้นจากกิเลส ได้แก่ วิโมกข์ ๓ ดูรายละเอียดใน **อัฏฐสาลินี คัมภีร์อรรถกถาของธรรมสังคณีปกรณ์**, แปลโดย พระคันธสาราภิวงศ์, หน้า, ๖๖๐.

จาก ตารางที่ ๒-๕ แสดง ประเภทของพระนิพพาน[๑๕๐] มีรายละเดียด ดังนี้ คือ

- สันติลักขณะ หมายถึง สงบจากกิเลสและขันธ์ ๕ ทั้งหลาย

- สอุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง นิพพานที่เป็นไปกับขันธ์ ๕ คือ วิบากและกัมมชรูปที่เหลือจากกิเลสทั้งหลาย ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ร่างกายยังมีชีวิตอยู่

- อนุปาทิเสสนิพพาน หมายถึง นิพพานที่ไม่มีขันธ์ ๕ คือ วิบาก และกัมมชรูปเหลืออยู่ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว

- สุญญตนิพพาน หมายถึง ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและขันธ์ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่แล้ว ฉะนั้น จึงเรียกว่า สุญญตนิพพาน

- อนิมิตตนิพพาน หมายถึง ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้น ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย รูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะอย่างใดเลย ซึ่งหมายความว่า ธรรมดารูปขันธ์นั้น ย่อมมีรูปกลาปเกิดรวมกันอยู่ ฉะนั้น รูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะจึงปรากฏได้ ส่วนนามขันธ์ ๔ แม้ว่า รูปร่างสัณฐาน สีสันวรรณะ ปรากฏไม่ได้เหมือนรูปขันธ์ก็จริง แต่ความเกิดสืบต่อกันของนามขันธ์ทั้ง ๔ นี้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและปรจิตตวิชานนอภิญญาลาภีบุคคลทั้งหลาย ย่อมเห็นได้ด้วยปัญญาคล้ายกับว่า นามขันธ์ ๔ เหล่านั้น มีรูปร่าง สัณฐาน ฉะนั้น จึงมีนิมิตเครื่องหมาย ส่วนความเป็นอยู่ของพระนิพพานไม่เป็นเช่นนั้น แต่ประการใดเลย ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า อนิมิตตนิพพาน

- อัปปณิหิตนิพพาน หมายถึง ความเป็นอยู่ของพระนิพพานนั้นไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัณหาที่เป็นตัวต้องการอยู่ในนิพพานนั้น อธิบายว่า สังขตธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปก็ตาม นามก็ตาม ต้องมีสภาพปณิหิต คือ มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ หรือมีตัณหาทั้ง ๒ อย่างนี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้ง ๒ อย่าง แม้ว่า โลกุตตรจิตเจตสิกเหล่านี้ จะไม่มีอารมณ์ที่น่าปรารถนาด้วยโลภะ และไม่มีตัวตัณหาก็จริง แต่ก็ยังไม่พ้นจากความเป็นปณิหิตธรรม เพราะต้องเกิดอยู่กับบุคคล ส่วนนิพพานนั้นไม่ได้เกิดอยู่ภายในบุคคล เป็นธรรมภายนอกโดยส่วนเดียว ฉะนั้นจึงชื่อว่า อัปปณิหิตะ[๑๕๑]

สรุปได้ว่า เมื่อพระอรหันต์กำลังปรินิพพานด้วยนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออันได้แก่ อนุปาทิเสสนิพพาน คือไม่มีวิบากของนามขันธ์และกฏัตตารูปอันได้แก่รูปที่เกิดจากกรรม เช่น จักขุ-ปสาทรูป เป็นต้น ธรรมเหล่านี้คือ ขันธ์ ๕ กล่าวคือ ปัญญาเจตสิก สติเจตสิก และรูปนามย่อมดับ คือ สงบระงับและถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยอรหัตตมรรคญาณ เพราะการดับไปแห่งวิญญาณจิตดวงสุดท้ายคือ จุติจิต

---

[๑๕๐] พระสัทธัมมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖**, หน้า ๑๔๖.

[๑๕๑] พระอนุรุทธเถระ, พระญาณธชะ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภิ-วงศ์, หน้า ๗๑๖.

๒.๑๐ สรุป

โครงสร้างของคัมภีร์อัฏฐสาลินี แบ่งออกเป็น ๔ กัณฑ์ คือ (๑) จิตตุปปาทกัณฑ์ กล่าวถึง จิตและเจตสิก โดยจำแนกปรมัตถธรรม ๔ ตามแม่บท ๓ และแม่บท ๒ (๒) รูปกัณฑ์ กล่าวถึง การจำแนกรูป ไว้ ๑๑ หมวด (๓) นิกเขปกัณฑ์ กล่าวถึง จิตและเจตสิก โดยจำแนกปรมัตถธรรม ๔ ตามแม่บท ๓ และแม่บท ๒ อย่างกลางๆ (๔) อรรถกถากัณฑ์ กล่าวถึง เนื้อความแห่งปิฎกทั้ง ๓ ที่แตกต่างกันหรือแสดงองค์ธรรม แล้วจำแนกตามแม่บท ๓ และแม่บท ๒ อย่างย่อ

จิตเป็นสภาวะรู้อารมณ์ มี ๘๙ ดวง โดยพิสดาร ๑๒๑ ดวง (องค์ธรรม) โดยทำการสั่งสม กระแสแห่งกรรมไว้ในชวนจิตในรูปของวิบากจิต แบ่งเป็นจิตที่ดีงามหรือโสภณจิต มี ๙๑ ดวง ได้แก่ กามาวจรโสภณจิต ๒๔, รูปาวจรจิต ๑๕, อรูปาวจรจิต ๑๒, โลกุตตรจิต ๔๐ ดวง และจิตที่ตรงกันข้ามคืออโสภณะมี ๓๐ ดวง ได้แก่ อกุศลจิต ๑๒, อเหตุกจิต ๑๘

เจตสิกเป็นสิ่งที่อาศัยจิตเกิดขึ้นและประกอบกับจิต เป็นธรรมชาติที่จะต้องเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน รับอารมณ์อันเดียวกัน และอาศัยวัตถุที่เกิดอันเดียวกันกับจิต จัดเป็นสังขารขันธ์ มี ๕๐ ดวง (เว้นเวทนาเจตสิก และสัญญาเจตสิก) เจตสิกแต่ละดวงมีคุณสมบัติเฉพาะตน จึงปรุงแต่งให้จิตคิดดี คิดชั่ว เป็นบุญ เป็นบาป

รูป คือธรรมชาติที่แตกดับ มีการสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ มีการแตกแยกกันเป็นกิจ (กับจิต)ได้เป็นกิจ มีความเป็นอัพยากตธรรมเป็นผล มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้ ซึ่งรูปแบ่งออกเป็น ๒๗ อย่าง ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทารูป ๒๓ รูปนั้นมีเหตุให้เกิดเรียกว่าสมุฏฐาน ๔ อย่างคือ กรรม จิต อุตุ อาหาร ส่วนพระนิพพาน หมายถึง การพ้นไปจากตัณหา สงบจากการปรุงแต่งทั้งปวง ได้แก่ โลกุตตรจิตและเจตสิก ๓๖ หมายถึง ปัญญาที่ทำลายโมหะให้สิ้นไป